IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie
Training en Opleiding

Cursus excursies leiden

Cursus excursies leiden

Colofon
Titel: Cursus excursies leiden.
Uitgave van: IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie, Postbus 20123, 1000 HC Amsterdam
Tekst: Herman Sieben en Akkie van der Made
Ontwerp omslag en lay-out: Machteld Klees
Productie: IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie
Gefinancierd door: Ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Visserij, in het kader van een project deskundigheidsbevordering natuur- en milieueducatie in Nationale Parken.

Inhoudsopgave

Inleiding 5

Deel A
Handleiding bij het opzetten en uitvoeren van een cursus excursies leiden

1 Niveau van de activiteiten 8
Overzicht activiteiten *9*

2 Scholingsactiviteiten 11
Scholing als onderdeel van een brede cursus *11*
Basiscursus *12*
Nascholing *12*
Evaluatie van de echte praktijk *12*

3 Werkvormen 14
Welke werkvormen kunnen we onderscheiden? *14*
Aandachtspunten bij de werkvormen *16*
Werkvormen voor excursies *16*
1. monoloog *16*
2. dialoog *17*
3. groepsgesprek *17*
4. groepswerk *17*
5. opdrachten *18*
6. demonstratie *19*
7. postentocht en sterexcursie *19*
8. spel *20*

4 Doel en doelgroep 21

5 Observeren en nabespreken 23
Observeren *23*
Nabespreken *23*
Aandachtspunten bij een nabespreking *23*
Aanwijzingen voor het geven van reacties *24*

6 Het gebruik van de video-camera 25

Bijlagen 26
Bijlage 1 Aandachtspunten voor een goede excursie *26*
Bijlage 2 Checklist voor doelgroepen *29*
Bijlage 3 Aandachtspunten bij het organiseren van een excursie *30*
Bijlage 4 Aandachtspunten voor een goed persbericht *30*

Deel B

Activiteiten

1 Kennismaken met deelnemers *32*
1a Kennismaken met excursies *33*
1b Kennismaken met het gebied *35*
2 Alleen maar antwoorden *37*
3 Deelnemers die zelf actief worden! *39*
4 Het houden van een inleiding *41*
5 Verschillende doelgroepen *43*
6 Het gedrag van een gids *45*
7 Het overdragen van informatie *47*
8 Voor jezelf excursiedoelen maken *49*
9 Discussie tijdens een excursie *51*
10 Het aankondigen van een excursie *54*
11 Non-verbaal gedrag *56*
12 Opdrachten geven *58*
13 Het inlassen van een rustpunt *60*
14 Biologisch materiaal waarnemen *62*
15 Materiaal demonstreren *64*
16 Het leiden van een dialoog *66*
17 Een wandeling organiseren *68*
18 De gids reageert op vragen *70*
19 Het selecteren van een onderwerp *73*
20 Proeven en hulpmiddelen *75*

Aanbevolen literatuur 78

Inleiding

Wanneer we naar de inhoud van boeken over voorlichting en educatie kijken, dan komen we wandelingen en excursies onder leiding bijna niet tegen. Je zou denken dat deze methodiek weinig gebruikt wordt. De praktijk is anders. De excursie is een veelvuldig toegepaste methodiek in de natuur- en milieueducatie. In een zomerseizoen nemen op Ameland 15.000 deelnemers aan een excursie deel. Jaarlijks worden duizenden wandelingen georganiseerd door IVN-afdelingen.
Natuurbeheersorganisaties als Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de provinciale landschappen gebruiken excursies om voorlichting te geven over het beheer van natuurgebieden. In Nationale Parken is voorlichting en educatie één van de mededoelstellingen. Bovendien zijn excursies in onze visie een uitstekende vorm van recreatief medegebruik in deze gebieden.

Een excursie is een ingewikkelde methodiek. Vaak is een excursie een mix van verschillende presentatie- en werkvormen. Wil een excursie slagen, dan vraagt dat vaardigheden en inzichten van een excursieleider. Juist vanwege de toepassing van verschillende werkvormen in een relatief kort tijdsbestek kan het trainen en opleiden van excursieleiders de kwaliteit van de excursie verhogen.
In veel excursies worden de deelnemers nog steeds volgestopt met informatie. Vaak weet de excursieleider niet welk doel hij/zij voor ogen had. Met name in die zin is er nog veel te leren.

Ervaring met opleiding en training van excursieleiders is voornamelijk aanwezig bij het IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie. Al jaren wordt in de natuurgidsencursus, een kaderopleiding voor IVN-vrijwilligers, aandacht besteed aan de methodiek van het organiseren en leiden van wandelingen en excursies.
Tevens heeft het IVN ervaring met training van boswachters en opzichters van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. In Nationale Parken zijn het vooral vrijwilligers die in het hoogseizoen een groot deel van de excursies voor hun rekening nemen. Scholingen en trainingen in excursietechnieken van beroepskrachten en vrijwilligers worden steeds meer georganiseerd.

Een docent van een dergelijke scholing en training moest tot nu toe zelf een programma en methodieken ontwikkelen. Dit cursuspakket geeft de docent van dergelijke trainingen de mogelijkheid om met verschillende modulen een training of cursus op te zetten en uit te voeren. De handreikingen voor het opzetten van een cursus vormen deel A van deze handleiding.

De uitgewerkte cursusmodulen in deel B bevatten onderdelen voor beginnerscursussen, maar ook voor nascholingen van ervaren excursieleiders. Het gebruik van deze modulen leidt ons inziens tot een verhoging van de kwaliteit en variatie in werkvormen tijdens een excursie. Een groot aantal modulen is gebaseerd op en uitgeprobeerd tijdens natuurgidsencursussen en trainingen voor medewerkers van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten.

Voor alle duidelijkheid: deze bundel is geschreven voor docenten en begeleiders van een cursus. Alvorens de diverse activiteiten te behandelen worden in deel A enige aanwijzingen gegeven voor de organisatie en opzet van een cursus. Het grootste deel van de aangeboden activiteiten is gericht op werkvormen. In de docentenhandleiding is daarom hierover expliciet een toelichting gegeven.

In het kader van scholing en training in excursietechnieken is door het IVN de videoband 'U kunt me nog meer vertellen' geproduceerd. Deze videoband levert samen met de bijbehorende handleiding een hulpmiddel om te oefenen een excursie met open ogen te bekijken en om de ervaringen van de cursisten in een open sfeer te kunnen bespreken. De videoband is goed te gebruiken bij deze cursus.

Wij hopen dat de cursus een aanzet kan geven tot de nodige kwaliteitsverbetering van de praktijk van excursies.

De samenstellers

Deel A

Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van een cursus excursies leiden

1 Niveau van de activiteiten

De activiteiten zijn verschillend van niveau. In die zin dient een onderscheid gemaakt te worden voor beginners en gevorderden. Met beginners worden cursisten bedoeld die geen of weinig ervaring hebben met excursies en geen scholing in dit onderwerp hebben gehad.
Met gevorderden wordt bedoeld cursisten die wel ervaring hebben met het leiden van excursies/wandelingen en op één of andere manier al een soort scholing op dit terrein hebben gehad. Bijvoorbeeld een IVN-natuurgidsencursus.

Activiteiten die goed geschikt zijn voor beginners zijn de volgende: 1, 1a, 1b, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19 en 20.
Activiteiten die met name geschikt zijn voor gevorderden zijn de volgende: 2, 3, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18 en 20.

N.B. Een groot aantal activiteiten zijn voor beginners en gevorderden belangrijk. Vanzelfsprekend bepaalt de beginsituatie van de cursisten de keuze en het niveau van de onderwerpen.

Overzicht activiteiten

nr.	onderwerp	werkvormen	doelgroepen	individueel/groep	beginners/ gevorderden	deel video
1	kennismaking/ voorbereiding		cursisten	groep	beginners	
1a	werkvormen	monoloog groepsleergesprek	cursisten	groep	beginners	geheel
1b	werkvormen	opdracht	cursisten	groep	beginners	
2	werkvormen	monoloog/ dialoog		groep	gevorderden	
3	werkvormen	opdracht spel		individueel/groep	gevorderden	
4	presentatie werkvormen doelgroepen	monoloog	vakantiegangers	individueel/groep	beginners	deel A
5	doelen/ doelgroepen	diverse	kinderen (10 jaar) geïnteresseerde leken plattelandsvrouwen	groep	beginners	
6	presentatie	diverse	doorsnee publiek	groep	beginners	geheel of gedeelte naar keuze
7	presentatie	diverse	doorsnee publiek	groep	beginners	geheel
8	doelen/doelgroepen	diverse	schoolkinderen KNNV- afdelingen vakantiegangers plattelandsvrouwen gemeentebestuurders	groep	beginners	geheel of gedeeltelijk naar naar keuze

Overzicht activiteiten (vervolg)

nr.	onderwerp	werkvormen	doelgroepen	individueel/ groep	beginners/ gevorderden	deel videoband
9	werkvormen	dialoog: discussie	doorsnee publiek	groep	gevorderden	
10	publiciteit/ organisatie		doorsnee publiek	individueel/groep	beginners/gevorderden	
11	presentatie		doorsnee publiek	groep	gevorderden	geheel of gedeelte naar keuze of eigen opnamen
12	werkvormen	opdracht	doorsnee publiek	individueel/groep	gevorderden	deel H
13	werkvormen	opdracht: rustpunt/ pauze	doorsnee publiek	groep	gevorderden	deel E
14	werkvormen	opdracht		groep	beginners/gevorderden	
15	werkvormen	demonstratie		individueel/groep	beginners/gevorderden	evt. deel B
16	werkvormen	dialoog		individueel/groep	beginners	
17	publiciteit/ organisatie			groep	beginners	
18	werkvormen	dialoog		groep	beginners/gevorderden	evt.eigen videoopname
19	voorbereiding doelgroep/doelen			individueel	beginners	
20	presentatie werkvormen	opdrachten	naar keuze	groep	beginners/gevorderden	

Scholingsactiviteiten

2

Een scholing of training in excursies kan op veel verschillende manieren georganiseerd worden.
In dit deel van de handleiding worden enkele voorbeelden met suggesties voor programmering gegeven.

Scholing als onderdeel van een brede cursus
(bijvoorbeeld een natuurgidsencursus)
In de vernieuwde IVN-natuurgidsencursus wordt veel aandacht besteed aan educatieve werkvormen en presentaties. In de programmering van de totale natuurgidsencursus zijn een aantal algemene cursusonderdelen voor verschillende methodieken belangrijk. Te denken valt aan activiteiten over doel en doelgroep en het houden van een inleiding.
In de natuurgidsencursus is het van belang om de inhoudelijke onderwerpen over natuur en milieu met de methodische aspecten van het leiden van een excursie te combineren. Vanaf het begin van de cursus dienen de methodische aspecten behandeld te worden. Een excursie naar een natuurgebied of over een thema kan tegelijkertijd ook methodisch geëvalueerd worden.
Uitgaande van een cursusduur van 1,5 jaar moet het mogelijk zijn, dat het merendeel van de cursisten een excursie of een gedeelte hiervan heeft gegeven.

Basisactiviteiten voor de natuurgidsencursus zijn:
1a kennismaken met het begrip excursie;
1b kennismaken met het excursiegebied;
4 het houden van een inleiding (tevens algemeen onderdeel ten behoeve van andere methodieken);
5 het omgaan met verschillende doelgroepen;
8 excursiedoelen;
10 het aankondigen van een excursie (tevens algemeen onderdeel ten behoeve van andere methodieken/werkvormen);
17 het organiseren van een wandeling;
19 het selecteren van een onderwerp.

De videoband 'U kunt me nog meer vertellen' en de bijbehorende handleiding kunnen als een goede introduktie op het onderwerp gebruikt worden.
Aangeraden wordt om in het begin van de natuurgidsencursus veel aandacht te besteden aan het waarnemen en nabespreken van elkaars activiteiten. Bij het nabespreken van een excursie door deelnemers kan ook de checklist van het IVN-natuurgidsenboek gebruikt worden (zie bijlage 1).

Basiscursus

Een basiscursus bestaat meestal uit minimaal 4 avonden en 2 à 3 dagdelen praktijk. Vaak is een basiscursus gekoppeld aan een bepaald gebied, waar de deelnemers al excursies leiden of in de toekomst gaan leiden.
In een dergelijke basiscursus dient dit excursiegebied (bijvoorbeeld een Nationaal Park of ander natuurgebied) als uitvalsbasis te dienen. Activiteit 1b 'Kennismaken met het gebied' kan als goede startactiviteit gebruikt worden. Deze activiteit kan naast het kennismaken met het gebied tevens een goede kennismaking met het fenomeen excursie inhouden. Van belang is hierbij wel een excursieleider te vragen die enigszins de klappen van de zweep kent.
Daarnaast kunnen dezelfde basisactiviteiten als in de natuurgidsencursus gebruikt worden:
1a kennismaken met het begrip excursie;
1b kennismaken met het excursiegebied;
4 het houden van een inleiding (tevens algemeen onderdeel ten behoeve van andere methodieken);
5 het omgaan met verschillende doelgroepen;
8 excursiedoelen;
10 het aankondigen van een excursie (tevens algemeen onderdeel ten behoeve van andere methodieken/werkvormen);
17 het organiseren van een wandeling;
19 het selecteren van een onderwerp.

Nascholing

Een aantal activiteiten van deze bundel zijn uitermate geschikt voor een nascholingsactiviteit.
Ervaren natuurgidsen/excursieleiders gebruiken meestal maar een beperkt aantal werkvormen in hun excursie.
Ook biedt een dergelijke nascholing gelegenheid elkaars excursies kritisch te evalueren. In die zin kan expliciet gekozen worden uit de activiteiten voor gevorderden (2, 3, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18 en 20), maar ook voor basisactiviteiten als herhalingsoefening.
Soms vindt een dergelijke nascholing op één dag (bijvoorbeeld een zaterdag) plaats. Van belang is dan om de cursisten van te voren goed te informeren over het programma en zonodig een paar weken van tevoren het 'huiswerk' op te geven.

Evaluatie van de echte praktijk

Cursisten kunnen veel leren van een cursus. Toch is de echte praktijk vaak de beste leerschool. Aan het meelopen met een 'echte' excursie geleid door docent of medecursisten en de nabespreking ervan kan de excursieleider veel hebben. Zoveel mogelijk dient gestimuleerd te worden dat cursisten met elkaars excursie meelopen.

Een dergelijke benadering vraagt wel vertrouwen van de excursieleider in de kritische meeloper. Ook is het van belang dat van tevoren aandacht besteed wordt aan het observeren en nabespreken (zie blz. 23).
De evaluatie van de praktijk van het excursieleiden kan mogelijk weer onderwerpen geven voor nadere scholing en training.

Ook bij 'nieuwe' excursieleiders is een dergelijke benadering aan te raden. De nieuwe excursieleider gaat eerst mee met de ervaren excursieleider. De nieuwe excursieleider fungeert enerzijds als leerling en anderzijds als kritisch beschouwer van de activiteiten van de ervaren excursieleider. Na verloop van tijd is de ervaren excursieleider kritisch beschouwer van de nieuwe!

Wanneer men met z'n tweeën een excursie organiseert en uitvoert is het in het algemeen aan te raden om elkaars activiteiten goed na te bespreken. Zo'n nabespreking heeft dan ook vaak de funktie om je hart te luchten (vragen die onder andere aan de orde kunnen komen zijn: hoe vond je het gaan, wat vond je goed gaan en wat kan beter?).

3 Werkvormen

Het slagen van een excursie is in grote mate afhankelijk van de gids. Bij de voorbereiding van zijn excursie moet de excursieleider rekening houden met verschillende faktoren: doelgroep, gestelde doel, excursiegebied, excursie-onderwerp en eigen vaardigheden.
Hoe hij de excursie uiteindelijk ook uitvoert, altijd zal hij één of meer werkvormen toepassen.
Werkvormen zijn namelijk de verschillende manieren waarop informatie aan een publiek kan worden overgebracht, oftewel methoden om een educatief doel te bereiken.

Bij een excursie denken we in eerste instantie aan een gids die het publiek iets vertelt over een gebied.
Daarmee komen we meteen bij een veel gebruikte werkvorm: de monoloog. Een werkvorm die vrijwel in elke excursie moet worden toegepast. Immers, een gids zal in ieder geval het publiek moeten ontvangen en in het kort iets moeten vertellen over excursiegebied, onderwerp en duur van de wandeling. Een inleiding -monoloog- hoe kort ook, is dan onvermijdelijk. Maar al te vaak blijft het echter bij deze ene werkvorm. De gids leidt de deelnemers langs de verschillende punten waar hij iets over wil vertellen en het publiek loopt mee en luistert. Een dergelijke excursie vergt veel van gids èn publiek en wordt gemakkelijk saai. Lang niet elke gids is een boeiend verteller en lang niet iedere deelnemer een goed luisteraar.

Afwisseling van verschillende werkvormen maakt een excursie levendiger en is zowel voor gids als publiek plezieriger.
Welke werkvormen een gids gaat gebruiken hangt weer af van bovengenoemde faktoren: doelgroep, gestelde doel, excursiegebied, excursie-onderwerp en eigen vaardigheden van de gids. De excursieleider zal dus steeds keuzes moeten maken. Om een goede keuze te kunnen maken zal hij zijn doelgroep en eigen capaciteiten moeten leren inschatten.
Deze cursus biedt de gelegenheid te oefenen in de verschillende werkvormen zodat de cursist ervaring opdoet met het zelf uitvoeren ervan. Door het in groepen nabespreken van de uitgevoerde werkvormen leert de cursist tevens zijn eigen sterke en zwakke punten kennen.

Welke werkvormen kunnen we onderscheiden?
Alvorens de verschillende werkvormen te behandelen moet nog eens benadrukt worden dat bij de toepassing ervan altijd bekeken moet worden of de werkvorm past bij:
- de doelgroep (leeftijd, voorkennis, instelling en eventuele ervaring ten aanzien van werkwijzen, enz.);
- de inhoud;

- de situatie;
- de gids zelf: heeft deze de benodigde vaardigheden?

Zo moet soms worden afgezien van de meest bij het doel passende werkvorm en is de doelgroep bepalend voor de keuze. Een andere keer zijn dat de capaciteiten van de gids.
Tijdens een wandeling is een opdracht bij uitstek geschikt om de mensen praktisch bezig te laten zijn, een monoloog bijvoorbeeld is dat niet. Daarmee is een monoloog niet veroordeeld toe een minder waardevolle werkvorm, maar voor dat doel is hij niet geschikt.

Naast de wisselwerking tussen gids en deelnemers zijn er vijf communicatievormen te onderscheiden:
- *monoloog*
De gids (of docent) is actief, doceert, vertelt of demonstreert; de deelnemers luisteren, denken en kijken.
- *dialoog*
De gids of de deelnemers stellen vragen, waarbij de gids meestal bepaalt wie het antwoord geeft.
- *groepsgesprek, o.a. discussie*
Alle interakties zijn mogelijk. De deelnemers vertellen aan elkaar. De gids neemt deel aan het gesprek als een gelijkwaardige partner of is discussieleider.
- *groepswerk*
Groepen deelnemers werken zelfstandig aan een opdracht. De gids of docent stimuleert en begeleidt.
- *individueel werk*
De deelnemers werken individueel aan een opdracht. De gids stimuleert en begeleidt.

Het aandeel van de gids neemt in dit rijtje steeds meer af en dat van de deelnemers wordt steeds groter.
De eerste kun je ook een aanbiedende vorm noemen, de twee volgende gespreksvormen en de twee laatste uitnodigende vormen, dat wil zeggen dat de deelnemers actief bezig zijn, onderzoekend, spelend, enz.

Algemeen wordt aangenomen dat het zelf bezig zijn (sprekend of doende) de motivatie verhoogt en dat men op deze manier meer opneemt. Dit wil niet zeggen dat er geen monologen zijn waar men 100 procent van opneemt. (Als de toeschouwers worden meegesleept in de gedachtengang van de spreker zijn die ook niet passief te noemen)
In de meeste wandelingen wordt bewust of onbewust een combinatie gemaakt van de basis-werkvormen. Als een excursiegroep wat rommelig is, is een pakkend verhaal dè manier om de aandacht weer op de gids gevestigd te krijgen.

Aandachtspunten bij de werkvormen

Punten die een gids in ieder geval in acht moet nemen bij de uitvoering van werkvormen zijn:
- praat niet met je rug naar het publiek (techniek);
- kijk de mensen in de groep aan, dan zie je of de boodschap overkomt (omgang met publiek);
- geen dingen voorzeggen die je ook zelf kunt laten ontdekken aan de hand van een vraag (zelfstandigheid bevorderen in het omgaan met natuur en milieu).

Zes verschillende aspecten die meespelen om van een wandeling een goede wandeling te maken zijn:
1. de inhoud (waaronder ook opbouw en tijdsplan);
2. de omgang van gids met deelnemers;
3. ruimte voor deelnemers om zelf te doen, te denken en te ontdekken;
4. technische zaken (heel divers, bijvoorbeeld woordgebruik);
5. de eigen betrokkenheid en omgang met de omgeving of de stof van het verhaal;
6. organisatorische zaken.

Werkvormen voor excursies

Acht verschillende vormen worden hieronder nader besproken met hun gebruikswaarde en hun voor- en nadelen.

1. monoloog

De gids vertelt zo nu en dan iets en de groep luistert.

Een monoloog is geschikt om:
- een inleiding te geven of een samenvatting van de wandeling als geheel of van een bepaald onderdeel;
- informatie - zoals die van tevoren verzameld is en voorbereid volgens een bepaalde opbouw - ook als een gestructureerd verhaal over te brengen (in gespreksvorm is dit moeilijker);
- door middel van je verhaal iets van je eigen enthousiasme, bezorgdheid, ervaringen in het gebied of gedachten uit te dragen (een persoon in levende lijve doet meer dan een tekst);
- veel in korte tijd te vertellen, aan een grote groep tegelijk.

Opmerking:
De groep blijft passief bij een monoloog. Het vergt veel van de deelnemers er met de aandacht bij te blijven. Dit is natuurlijk afhankelijk van hoe geïnspireerd, begrijpelijk en verstaanbaar de gids spreekt.

Voor de werkvorm monoloog zie activiteiten 1a en 4.

2. dialoog
De gids stelt vragen om goed waar te nemen, zelf verder te denken, conclusies te trekken, enz. De deelnemers worden ook uitgenodigd vragen te stellen en dingen aan elkaar te vertellen.

Een dialoog is geschikt om:
- de inhoud van het verhaal 'ter plekke' af te stemmen op de deelnemers: hun antwoorden maken duidelijk waar de belangstelling naar uitgaat en wat de deelnemers al weten;
- mensen meer bij de wandeling te betrekken; hun inbreng wordt gevraagd.

Opmerking:
Aan de vragen worden hoge eisen gesteld, zowel wat de inhoud als de formulering betreft. Niet iedereen vindt het vragen stellen van de gids prettig: men wil wandelen en niet worden ondervraagd. Het gevaar dreigt dat een wat geforceerd vraag- en antwoordspel ontstaat.

Voor de werkvorm dialoog zie activiteiten 9, 16 en 18.

3. groepsgesprek
De gids probeert een gedachtenwisseling tot stand te brengen in de groep. Dit kan ook zijn: het samen bezig zijn met iets wat men tegenkomt, zoeken naar een naam, verklaring, enz.

Een groepsgesprek is geschikt om:
- de wandeling tot een activiteit van gids en deelnemers samen te maken; meer nog dan bij de dialoog wordt de inbreng van de deelnemers gevraagd;
- verschillende ervaringen en zienswijzen ten aanzien van natuur en milieu naast elkaar 'te zetten', niet om er conclusies aan te verbinden of een oplossing te geven, maar om een onderwerp of probleem van diverse kanten te belichten.

Opmerking:
Sommige mensen vinden het praten in een groep niet prettig, sommigen horen liever zichzelf dan anderen. Het stelt hoge eisen aan een gids een groepsgesprek goed te begeleiden.

Voor de werkvorm groepsgesprek zie activiteiten 6, 9 en 14.

4. groepswerk
De gids geeft de mensen één of meer opdrachten die zij tijdens (een deel van) de wandeling uitvoeren, in het algemeen in kleine groepen van twee à drie personen, soms alleen. Na afloop moet hij de resultaten van de

groepjes tot hun recht laten komen en het geheel afsluiten, eventueel met wat aanvullende informatie of conclusies.

De specifieke waarde van deze zogenaamde 'actieve werkvorm' is dat men echt zelf met dingen bezig is. Aldoende neemt men veel op.

Verder is groepswerk geschikt om:
- zelfstandig te (leren) werken, elk groepje in zijn eigen tempo en met een eigen werkwijze;
- in een groep samen te werken, elkaar te leren kennen, enz. (de sociale aspecten);
- de wandeling tot een activiteit van de deelnemers zelf te maken; de gids is de begeleider van deze activiteit.

Opmerking:
Bij grote groepen is begeleiding moeilijk. Er zijn meestal ook deelnemers die meer begeleiding nodig hebben omdat ze niet zelfstandig aan de slag (willen) gaan. Het vereist meer improvisatie dan andere werkvormen. Gids en deelnemers moeten niet vastzitten aan het beeld van de vertellende, leidinggevende gids.
Men kan hierbij een bekwaam gids zijn zonder een briljant spreker te zijn.

Voor de werkvorm groepswerk zie activiteiten 8, 10, 14, 15 en 20.

5. opdrachten
Deze kunnen variëren van een zeer korte mondelinge opdracht tot het aan het werk zetten met een werkblad gedurende een kwartier of langer, of de groep de omgeving eerst alleen laten verkennen om dit samen te kunnen bespreken.

Voor de inhoud van opdrachten bestaat een oneindig aantal mogelijkheden. Hiervoor kunnen werkbladen, boeken met doe-activiteiten, enz. geraadpleegd worden.

Voorbeelden:
- iets meten of tellen (bijvoorbeeld de hoogte van een boom);
- iets verzamelen en bespreken (bijvoorbeeld 6 verschillende soorten gras, schelpen, iets dat lekker ruikt, enz.);
- iets onderzoeken (bijvoorbeeld het aantal plantesoorten op 1 m^2 op twee verschillende plaatsen of het vergelijken van twee sloten);
- iets determineren (bijvoorbeeld aan de hand van zoekkaarten of eenvoudige determinatie-tabellen).

Voor de werkvorm opdrachten zie activiteiten 1b, 3, 12, 14 en 20.

Bijzondere opdrachten: ruimte scheppen voor natuurbeleving (zie activiteit 13).
Met beleving wordt hier bedoeld het laten inwerken van de omgeving op de deelnemers zonder veel tussenkomst van anderen. Toch kan natuurbeleving ook bevorderd worden door middel van opdrachten; bijvoorbeeld een opdracht waarin gericht waargenomen wordt met een bepaald zintuig.
Voorbeelden:
- een stilte-oefening, al of niet met de ogen dicht;
- spelvormen rond natuurbeleving;
- open vragen zoals: zoek iets dat je heel mooi vindt.

6. demonstratie
De gids laat aan de hand van materiaal zien hoe iets in elkaar zit of werkt. Dingen die men laat zien worden beter en in het algemeen ook sneller begrepen dan een verhaal. En ze 'blijven meer bij'.

Voorbeelden:
- het opnemen van water door de blaadjes bij mossen;
- zaden doorsnijden om de bouw ervan te zien;
- braakballen uitpluizen.

Opmerking:
De groep blijft zelf passief, tenzij men dingen doorgeeft en dergelijke. Als men te lang stilstaat en niets ziet, neemt de aandacht snel af. Behalve een bepaalde handigheid die de gids moet hebben, worden dus ook eisen gesteld aan het zichtbaar maken voor de hele groep en het ondersteunen van de demonstratie met een goed verhaal.

Voor de werkvorm demonstratie zie activiteit 15.

7. postentocht en sterexcursie,
wandelingen met meer dan één gids.
De deelnemers lopen langs verschillende posten, waar een opdracht uitgevoerd moet worden of informatie verstrekt wordt. Niet alle posten hoeven bemand te zijn. De route is een bestaande gemarkeerde rondlooproute of moet gemarkeerd worden. Bij een sterexcursie is er geen route, maar worden de opdrachten of deelexcursies rondom één centraal punt gedaan.

- In het algemeen is deze vorm geschikt om taken te verdelen over meer dan één gids (dit wordt door beginnende gidsen soms als prettig ervaren). Ieder hoeft maar één post of deelexcursie voor te bereiden.
- Er kunnen materialen klaargezet worden die je niet in een wandeling zou meeslepen.

- Voor de deelnemers is het heel afwisselend: steeds een nieuwe gids, afgewisseld met een stukje op eigen gelegenheid wandelen.
- Afhankelijk van de organisatie kunnen de posten in groepjes afgelopen worden in eigen tempo. Dit vergroot de betrokkenheid; de begeleiding bij de posten is persoonlijker.

Opmerking:
Men moet deelnemers wel voorbereiden op deze ongebruikelijke vorm. Het kan veel organisatie vergen en soms strakke afspraken wat betreft de tijd waarin de groepjes de opdrachten aflopen. Een nadeel is dat de gids zelf niet het hele proces van de wandeling meemaakt en niets kan 'opbouwen' met de groep.

8. spel
Het begrip spel is heel ruim. Er kan even een spelelement ingebouwd worden in een wandeling: iets opzoeken, iets raden, iets naspelen en dergelijke. Of het zijn uitgebreide spelen: vaak een klassiek spel met een natuureducatief jasje.

Voorbeelden:
- kies een boom in de omgeving en teken het silhouet na. Laat elkaar raden welke boom getekend is;
- doe eens een dier na of een plant. Hoe zet een konijn bijvoorbeeld zijn poten bij het lopen?
- een groot ganzenbord met op de verschillende vakjes opdrachten om in de omgeving uit te voeren.

Spel spreekt kinderen aan, maar niet alleen hen. Een spel zorgt voor variatie, verrassing, een prettige sfeer en een actieve deelname. Dit levert in het algemeen ook belangstelling voor het achterliggende doel van het spel. Een spel kan gebruikt worden als een verwerking, een inleiding of als een afgeronde activiteit.

Opmerking:
In een excursiegroep van mensen die elkaar niet kennen zal niet iedereen zomaar mee willen spelen.

Voor de werkvorm spel zie activiteit 3.

Doel en doelgroep

4

In een aantal oefeningen staan de begrippen doel en doelgroep van een excursie centraal (zie activiteiten nr. 5, 8 en 19). Ervaring leert ons dat beginners - maar ook ervaren mensen - lang niet altijd werken met doelen voor een excursie. Ook de beginsituatie van een doelgroep wordt van te voren niet ingeschat.
Vaak is het zo dat een excursieleider al jaren dezelfde excursie leidt. Wanneer je aan hem/haar vraagt wat hij/zij wil bereiken met de groep, blijft het antwoord uit.
In de cursus is het van belang om de cursisten bewust om te laten gaan met de begrippen doel en doelgroep. Met name bij het opzetten en oefenen van een excursie kan in de voorbereiding en nabespreking teruggegrepen worden op de geformuleerde doelen. Ook bij het nabespreken van een echte praktijkexcursie kan de discussie over het doel de excursieleider een kapstok geven om zijn/haar eigen excursie kritisch te evalueren.

Voorbeeld 1:
Een beroepskracht van een natuurbeheersorganisatie doet al jaren dezelfde excursie in een kweldergebied. Per excursie gaan er 20 à 25 toeristen mee. In de praktijk komt het er op neer dat er gewezen wordt op een broedende eidereend, het eten van de bladeren van lamsoor en meestal vliegt er ook nog wel eens een kiekendief voorbij. Op de vraag naderhand welk doel hij met deze excursie wil bereiken komt geen duidelijk antwoord. Al doorpratend komt hij er achter, dat eigenlijk de verschillende beheersvormen in het kweldergebied centraal zouden moeten staan. In de praktijk betekent dat, dat nog steeds de toeristen de broedende eidereend en lamsoor op een excursie zullen zien. Maar de volgorde en de toelichtingen zijn totaal veranderd.

Voorbeeld 2:
Een IVN-er geeft twee keer per jaar een excursie in een kleinschalig heideveld met twee natuurwetenschappelijk waardevolle poelen. Het merendeel van de excursiedeelnemers komt per open inschrijving van campings in de buurt. De inhoud van de excursie is een combinatie van de geschiedenis van het gebied en het verklaren van het landschapstype. De excursie-deelnemers zijn geboeid en gaan na 1,5 uur tevreden weg. Soms geeft hij ook excursies voor groepen volgens afspraak. Zo ook een keer voor een groep IVN-ers (de excursieleider is zelf IVN-er!) van een afdeling uit een ander deel van de provincie.
Tijdens de excursie (al vanaf het begin) zie je de IVN-ers zelf actief in het veld. De één ziet een sperwer en de ander vraagt een mede-excursiedeelnemer het verschil tussen heidespurrie en gewone spurrie. Een groot deel van de IVN-ers luistert in het begin beleefd naar de toelichting van de excursieleider. Na een tijdje begint de groep te zwerven. De excursie-

leider blijft plichtmatig bij elk item zijn verhaal houden, terwijl slechts een kwart van de excursie-deelnemers luistert en de rest verderop naar groentjes (vlinders) loopt te zoeken. Achteraf kun je vaststellen dat de excursieleider in de fout ging door dezelfde excursie voor IVN-ers te houden als voor de mensen van de camping. Hij heeft niet ingeschat dat de meeste IVN-ers al redelijk veel weten en dat deze situatie een andere aanpak vereist. Misschien zelfs een aanpak, waarbij hij de route bepaalt en zo nu en dan ingaat op zeer saillante punten en vragen. Waarschijnlijk was men dan na afloop tevreden naar huis gegaan.

Deze twee voorbeelden zijn reële praktijkgevallen. Tijdens een cursus kunnen de aangeboden activiteiten het nadenken over doel en doelgroep stimuleren. Maar een bredere aandacht tijdens de cursus en praktijk is gewenst. In de bijlage 2 is een checklist voor het verzamelen van informatie over doelgroepen opgenomen.

Observeren en nabespreken

5

Als voorbereiding op de evaluatie van de echte praktijk kan het nabespreken geoefend worden, bij voorkeur met behulp van de videoband 'U kunt me nog meer vertellen'. Vóór het observeren moet duidelijk aangegeven worden op welke aspecten gelet moet worden en vooral ook waaróm die aspecten van belang zijn bij het leiden van een excursie (deze afspraken gelden vanzelfsprekend ook de 'echte' excursie). Een dergelijke oefening is minder bedreigend voor de cursisten, het betreft immers een excursie geleid door een 'vreemde'.

Observeren

Excursies leren geven kan niet zonder praktische oefeningen. Zelf excursies leiden tijdens de cursus en daarbuiten is essentieel voor het leereffect. Van belang is dan ook dat de excursieleider tijdens en na de praktijkoefeningen goede feedback krijgt over zijn functioneren. De feedback moet gestoeld zijn op observaties van de medecursisten.
Een ander goed observeren heeft twee leereffecten:
De excursieleider krijgt goede gerichte feedback èn de observant leert van het gedrag van een ander.
Geadviseerd wordt dan ook om in het cursusprogramma vanaf de start aandacht te besteden aan het observeren van elkaar. De cursusleider kan dit stimuleren door vooraf goede observatievragen te formuleren en in de (plenaire) nabesprekingen veel aandacht te besteden aan de observaties van mededeelnemers. Eigen observaties van de cursusleiding kunnen via een groepsvraag op die manier ook aan de orde komen.

Nabespreken

Nabespreken dwingt de cursisten goed te observeren en de uitvoering van de oefeningen kritisch te volgen.
De docent heeft de taak een ontspannen sfeer te scheppen om zo de belangrijke zaken boven tafel te krijgen. Dat wil zeggen dat niet alleen aardige dingen gezegd worden waar iemand weinig mee opschiet, of dat er alleen negatieve opmerkingen worden gemaakt (nabespreken wordt helaas vaak gezien als het geven van kritiek).

Aandachtspunten bij een nabespreking

- Geef altijd de persoon wiens activiteit nabesproken wordt het eerst de gelegenheid om te reageren, bijvoorbeeld door te vragen: Hoe ging het? Waarover ben je wel en waarover ben je niet tevreden?
- Het werkt goed van te voren mensen aan te wijzen die hun mening over het geheel of over bepaalde aspecten zullen geven. De anderen vullen aan indien nodig of als ze een andere mening hebben.
- Het is belangrijk dit onderdeel goed te leiden. Goede reacties geven is moeilijk. Bespreek de aanwijzingen voor het geven van reacties een keer met de groep.

- Na de korte reacties kan er over één of meer punten worden doorgepraat. De nabesprokene bepaalt over welk punt zij/hij het liefst praat. Aan de orde komt dan:
Waarom is dit onderdeel goed of niet goed overgekomen?
Wat zou je er aan kunnen veranderen?
Eerst: wat denk je zelf? Vervolgens: wat denken de anderen?

Zo wordt de nabespreking een opbouwende activiteit.

Aanwijzingen voor het geven van reacties (feedback)
- Geef niet alleen de negatieve punten, maar vooral ook de positieve. Zorg ervoor dat er altijd één of meerder positieve aspecten zijn!
- Probeer kort en duidelijk te zijn.
- Bedenk dat elke reactie persoonlijk is. Ieder ander zou een andere reactie kunnen geven.
- Reacties kunnen het best beschrijvend zijn: 'Ik zie dit en dit' met daarnaast de eigen interpretatie: 'Ik denk er dit en dat van, of ik voel daarbij...'.
- Reacties moeten specifiek zijn, dat wil zeggen precies dat benoemen in het gedrag van de ander, dus geen opmerkingen die op de hele persoon betrekking hebben.
- Feedback is alleen nuttig als de ander er wat mee kan. Als de ander de reactie niet herkent, heeft het geen zin om erop door te gaan.
- Evenzo zijn welles-nietes kwesties zinloos.
- Wat de gids zelf van zijn excursie vindt is minstens zo belangrijk als de mening van anderen.

Tijdens de cursus kan nabespreken geoefend worden met behulp van de videoband 'U kunt me nog meer vertellen'. Dit als voorbereiding op het nabespreken tijdens het oefenen van de cursusactiviteiten.

Het gebruik van de videocamera

6

Bij het oefenen van praktijksituaties kan een video-camera een goed hulpmiddel zijn. Er zitten voor- en nadelen aan het gebruik van een dergelijk hulpmiddel.

Nadelen:
- cursisten moeten wennen aan het feit dat hun activiteiten opgenomen worden;
- het is lang niet altijd mogelijk om 'alle' belangrijke aspecten van een excursie op te nemen;
- bij het opnemen is het van belang dat het spreken van de excursieleider geregistreerd wordt. Met name bij de kleine camera's is dit een probleem, vaak moet men redelijk dicht bij de excursieleider opnemen. Door deze manier van opnemen benvloedt men de excursie. Buitenopnames door een video-camera hebben dikwijls problemen met de geluidsweergave. Achtergrondlawaai zoals als een dichtbijzijnde autoweg of wind, kan de geluidsopname negatief beïnvloeden;
- nabespreken van een excursie via videoregistratie neemt veel tijd. (Aangeraden wordt om als docent de videoband van te voren te bekijken en een selectie te maken van de na te bespreken videogedeeltes)

Voordelen:
- de video registreert soms meer dan de cursisten/excursie-deelnemers waarnemen;
- de excursieleider kan zichzelf terug zien;
- de nabespreking kan op elk moment georganiseerd worden;
- bij het bekijken van de videoband kan bewust een waarnemingsopdracht aan de cursisten gegeven worden.

Bijlage 1

Aandachtspunten voor een goede excursie

1. Inhoud

1.1 Zijn de onderwerpen goed gekozen?
- Spreken ze deelnemers en gids aan?
- Sluiten ze aan bij wat de gids met de wandeling wil?

1.2 Hoe is de opbouw van de wandeling?
- Is er een lijn te bespeuren?
- Is het aantal onderwerpen niet te groot of te klein, en zijn de onderwerpen goed verdeeld over de wandeling?

1.3 Is de inhoud veelzijdig genoeg?
(Dit hangt wel van het gestelde doel af)
- Onderwerpen op het gebied van planten, dieren, landschap, (kultuur)-historie, beheer, milieuaspecten en maatschappelijke zaken (recreatie bijvoorbeeld), enzovoort.
- Ook over de afhankelijkheid van plant, dier, mens en omgeving.

2. De omgang van gids met deelnemers

2.1 Een goed contact met en overzicht over de hele groep.
- Kijkt de gids alleen naar het object of juist naar de mensen, zodat hij kan zien of ze echt meekijken?
- Wordt er gewacht met vertellen tot iedereen er is?
- Krijgt iedereen in de groep aandacht of alleen enkelen die de meeste aandacht vragen?
- Worden zo nu en dan speciaal de kinderen er bij betrokken?
- Heeft de gids door wat er in het publiek gebeurt?

2.2 Attent zijn voor de deelnemers.
- Wordt bij de aankondiging vermeld of de excursie geschikt is voor rolstoelers of mensen die slecht ter been zijn?
- Wordt bij de aankondiging duidelijk aangegeven hoe de gesteldheid van het gebied is ? (Bij drassig gebied: laarzen mee)
- Wordt hulp geboden waar nodig, bij het wandelen, maar ook bij het gebruiken/doorgeven van materialen?
- Wordt het verhaal afgerond als tekenen van kou, ongeduld of vermoeidheid blijken?

2.3 Zorgen voor een goede verstandhouding en sfeer in de groep.
- Bestaat er een afstand tussen gids en publiek, of is de sfeer gemoedelijk?
- Krijgen vragen en antwoorden van de mensen waardering, en wordt er echt op ingegaan?

- Bij een opdracht of demonstratie moet er duidelijkheid zijn in de groep wat de bedoeling is. Is die er ook?

2.4 Een flexibele opstelling.
- Kan de gids zich aanpassen aan het publiek en aan onverwachte dingen en situaties (bijvoorbeeld een overvliegende vogel midden in zijn verhaal)?

3. Ruimte voor deelnemers om zelf te doen, denken en ontdekken

3.1 Niet voorzeggen wat ontdekt kan worden aan de hand van een vraag.
- Niet vooraf meedelen dat iets naar pepermunt ruikt bijvoorbeeld.
- Wat proefondervindelijk is te ontdekken, wordt dat ook gedaan of wordt er alleen over gepraat.

3.2 Aanzet geven tot zelf doen, denken en beleven.
- Worden de juiste vragen gesteld om dit te bereiken?
- Wordt het vragen stellen geen 'overhoren' van kennis?

3.3 Het waarnemen en beleven ligt op verschillende vlakken.
- Laat de gids niet alleen iets zien, maar ook horen, ruiken, voelen, proeven, uit elkaar peuteren, en laat hij ook momenten over om stil te genieten?
- Wordt echt kontakt met de omgeving gelegd door ook eens te gaan zitten, liggen, rennen, sjouwen, enz.?
- Wordt zowel aandacht besteed aan de kleine details als aan de grotere gehelen?

4. Technische kanten van het gidsen van een wandeling

4.1 Spreekvaardigheid.
- Hoe is de uitleg en het woordgebruik?
- Hoe is de verstaanbaarheid?

4.2 Een juiste opstelling ten opzichte van de groep.
- Wordt er gepraat met het gezicht naar de mensen toe, en niet onder het (weg)lopen?
- Staat de gids tegenover de deelnemers met het te bekijken object daar tussenin, of staan de mensen in een halve cirkel ervoor en staat de gids aan de kop van de cirkel?
- Heeft de gids zelf de zon in het gezicht en het publiek dus niet?

4.3 Presentatie
- Wordt de stof levendig gebracht. Denk bijvoorbeeld aan:
- stemgebruik: variatie in volume, toon en snelheid;
- non-verbaal gedrag: gezichtsuitdrukking, gebaren, beweeglijkheid ten opzichte van de dingen;

- afwisseling van werkvormen, demonstreren, vertellen, enz.;
- gebruik van materialen.
- Doet de gids enthousiast? (Dit werkt meestal aanstekelijk)

5. Eigen betrokkenheid en omgang met de natuur

5.1 Spreekt de betrokkenheid en zorg voor de omgeving uit het gedrag van de gids?
- Stelt de gids zich afstandelijk op, of raakt hij dingen aan, bekijkt hij ze van heel dichtbij?
- Wordt er met plukken zorgvuldig omgegaan, en wordt het plukgedrag uitgelegd aan de mensen?
- Gooit hij dingen die bekeken zijn niet achteloos weg?

6. Organisatorische zaken bij een wandeling

6.1 Is het excursiegebied vrij toegankelijk of is er een vergunning nodig van de beherende instantie? Zorg in het laatste geval dat die tijdig wordt aangevraagd.

6.2 Licht altijd van te voren de beherende instantie in over de voorgenomen excursie (meestal vindt men dat plezierig; misschien ook heeft men nog interessante gegevens over het gebied).

6.3 Op tijd komen.

6.4 De benodigde materialen bij zich hebben.

6.5 In de inleiding kort vertellen wat men kan verwachten: verloop, duur en bedoeling van de wandeling, en ook de beperkingen van de gids.

6.6 De tijd bewaken.

6.7 Een afronding aan de wandeling geven.

6.8 Informatie bij de hand hebben (of er naar kunnen verwijzen) over bijvoorbeeld de beherende instantie en over natuur- en milieuorganisaties.

Bijlage 2

Checklist voor doelgroepen

- *Wat is de leeftijd van de doelgroep?*
Bestaat de groep uit volwassenen, ouderen, jongeren of kinderen?

- *Hoe is de samenstelling van de groep?*
Bestaat de groep alleen uit volwassenen of alleen uit ouderen, enzovoort of zijn verschillende leeftijdsgroepen vertegenwoordigd?

- *Hoe heeft de groep zich aangemeld?*
Bestaat de groep uit individuen die over de excursie gelezen hebben in een krant?
Is het een excursie op afspraak voor een groep?

- *Waar komt de groep vandaan?*
Gaat het om een groep (individuen) die gereageerd heeft op een bericht in de plaatselijke pers, dus een groep uit de regio?
Betreft het een groep elders vandaan?

- *Hoe ziet het dagprogramma van de groep eruit?*
Is de excursie onderdeel van een dagprogramma?
Zo ja, betreft het dan het dagprogramma van een uitstapje van bijvoorbeeld een groep plattelandsvrouwen?
Of is de excursie onderdeel van een natuurprogramma?

- *Hoe is het kennisniveau van de groep?*
Heeft de groep al enige voorkennis?
Zo ja, gaat het dan om algemene kennis over de natuur of specifieke kennis over het excursiegebied?

- *Waar ligt de belangstelling van de groep?*
Heeft de groep duidelijk interesse in de natuur?
Of is de excursie meer een 'verplicht' nummer.

- *Hoe is de instelling van de groep?*
Wil de groep graag iets onderzoeken en actief aan de slag gaan in en met de natuur?
Wil de groep liever (passief) luisteren naar het verhaal van de gids?
Kan de groep flink wat (gedetailleerde) informatie verwerken?
Of is een gevarieerd, niet te diepgaand verhaal met zo nu en dan een anecdote geschikter?

Bijlage 3

Aandachtspunten bij het organiseren van een excursie

Voorbereiding excursie:

1. Uitkiezen excursiegebied.
2. Verkennen excursiegebied.
3. Inventariseren van mogelijke onderwerpen (aantrekkelijke punten opzoeken in het terrein).
4. Onderwerp kiezen.
5. Voorlopen van excursie.
6. Vaststellen van de route.
7. Materialen, werkvormen uitzoeken.
8. Aankondigen van excursie met plaats, tijd, tijdsduur, thema.
9. Zorgen dat er genoeg excursieleiders zijn.
10. Eventueel tweede keer route lopen.

Excursie:

1. Op tijd komen.
2. De benodigde materialen meenemen.
3. Publiek begroeten.
4. Zich voorstellen.
5. Inleiding: thema, opzet, tijdsduur duidelijk maken.
6. Praktische mededelingen (bijv. op de paden blijven).
7. Tijd bewaken tijdens wandeling.
8. Groep bijeenhouden.
9. Afronden wandeling.
10. Eventueel informatie over gebied of onderwerp meegeven.

Bijlage 4

Aandachtspunten voor een goed persbericht

1. De kop moet de aandacht van pers en lezers trekken.
2. De kop moet duidelijk aangeven waar het bericht over gaat.
3. De tekst van het bericht moet niet te moeilijk zijn.
4. De tekst van het bericht moet vlot leesbaar zijn.
5. De tekst moet belangstelling voor de excursie opwekken.
6. Het bericht moet niet te lang zijn.
7. Het bericht moet niet te veel informatie over het thema van de excursie geven. Er moet tenslotte voor de gids ook nog iets te vertellen overblijven.
8. Startplaats, tijdstip, tijdsduur en onderwerp moeten duidelijk aangegeven zijn.

Deel B

Activiteiten

Activiteit 1

Kennismaken met deelnemers

inleidend
60 minuten
naambordjes

Doelen van de activiteit
- Kennismaken met elkaar.
- Zicht krijgen op de eigen beginsituatie.
- Zicht krijgen op elkaars verwachtingen en leerwensen m.b.t. de cursus.

Benodigde materialen
- Papier voor naambordjes.
- Copieën van de lijst met adressen van de cursisten.
- Vragenlijst voor cursisten.

Werkwijze - plenair of in groepen
- De cursisten maken een naambordje.
- De docent schrijft een aantal vragen voor de cursisten op het bord die geschikt zijn om zicht te krijgen op elkaars beginsituatie.

Voorbeeldvragen:
- Naam
- Wat wil je leren in deze cursus?
- Welke excursie is je het meest bijgebleven en waarom?
- Heb je al eens een wandeling/excursie geleid? Zo ja, hoe vaak?
- Wat vind je mooi aan het excursiegebied (afhankelijk van plaats ook naam van het excursiegebied invullen)?

De cursisten denken niet langer dan 5 minuten na over de vragen.
Vervolgens worden de vragen gezamenlijk behandeld (let op de tijd!).
Mocht de groep te groot zijn dan in groepen van 4 á 5 personen splitsen.

Opmerking
De duur en invulling van deze activiteit (en activiteit 1a) is uiteraard afhankelijk van de beginsituatie van de cursisten. Een groep die gereageerd heeft op een open inschrijving vraagt een andere kennismaking dan deelnemers aan een nascholingscursus die elkaar al kennen en bekend zijn met het begrip excursie. In het laatste geval kan deze activiteit bijvoorbeeld gebruikt worden om te inventariseren wat de cursisten willen leren in deze nascholingscursus en welke aspecten van het excursieleiden vooral als lastig worden ervaren.

Kennismaken met excursies

Activiteit 1a

inleidend
90 minuten
handleiding
videoband

Doel van de activiteit
- Kennismaken met het begrip excursie.

Toelichting
Hoewel vrijwel iedereen weet wat het begrip excursie inhoudt, is het toch zinvol bij de start van de cursus het begrip duidelijk te definiëren.
De introductie van het begrip excursie kan op verschillende manieren:
1. door de cursusband met voorbeeldexcursie te laten zien;
2. door een inleiding van de docent;
3. door een groepsleergesprek.
De docent moet een keuze maken uit de 3 mogelijkheden. Meestal kan hij het beste kiezen voor een kombinatie van twee mogelijkheden, zoals de videoband gekombineerd met een inleiding of de videoband gekombineerd met een groepsleergesprek.

Voorbereiding
De docent bereidt een inleiding over het begrip excursie voor met behulp van de docentenhandleiding. De docent stelt een lijst met vragen samen aan de hand waarvan een groepsleergesprek kan worden gehouden op de cursusavond (voor voorbeeldvragen zie onder werkwijze).

Werkwijze - binnenvariant - plenair
-De videoband met voorbeeldexcursie wordt getoond.
- De docent houdt zijn inleiding over het begrip excursie, waarbij hij terug kan grijpen op de videoband.
- De groep reageert op de videoband en/of de inleiding in een groepsleergesprek, waarbij de volgende vragen gesteld kunnen worden:
- Komt de voorbeeldexcursie overeen met het beeld dat de cursisten van een excursie hebben?
- Denken de cursisten ook aan andere vormen/ mogelijkheden?
- Wat vindt men van de excursie?

Opmerking
De invulling van deze activiteit is (evenals van activiteit 1) weer afhankelijk van de beginsituatie van de cursisten. Bij een nascholingscursus zal kennismaken met het begrip excursie niet meer nodig zijn. Wel kan de videoband getoond worden en kan in een groepsleergesprek gereageerd

worden op de videoband, waarbij de volgende vragen gesteld kunnen worden:
- Levert de voorbeeldexcursie herkenbare beelden op voor de cursisten?
- Reageerden de cursisten in vergelijkbare situaties net zo als de gids op de band of zouden ze anders gereageerd hebben?
- Wat vindt men van de excursie?

Een dergelijke algemeen gestelde vraag stuurt de cursisten niet direkt in de richting van een bepaald antwoord, maar kan uiteenlopende reacties opleveren die een goede aanzet kunnen zijn tot een gesprek over de verschillende aspecten van een excursie.

Kennismaken met het gebied

Activiteit 1b

inleidend
± 90 minuten
buitenvariant

Doel van de activiteit
- De cursisten laten kennismaken met het excursiegebied.

Toelichting
Het is van belang dat de cursisten aan het begin van de cursus de gelegenheid krijgen kennis te maken met hun 'werkgebied'. In dit gebied zullen zij immers gedurende de cursus excursies moeten oefenen. Door onder deskundige leiding het gebied te verkennen kunnen zij alvast gegevens over het gebied verzamelen waarvan ze gedurende de cursus gebruik kunnen maken voor de verschillende cursusactiviteiten.

Voorbereiding
De docent neemt kontakt op met de beheerder van het gebied en regelt een excursie door een kenner van het gebied (mogelijk de beheerder zelf). Tijdens de excursie moeten zoveel mogelijk verschillende aspecten van het gebied aan de orde komen. Een startplaats en tijdstip voor de excursie worden in overleg met de excursieleider vastgesteld en aan de cursisten doorgegeven. De docent maakt aan de hand van informatie van de excursieleider vragenlijsten voor de cursisten waarop gegevens over het gebied kunnen worden ingevuld.

Voorbeeld vragenlijst:
- Naam gebied
- Soort gebied (bos-, duin-, enz.)
- Ontstaan van het gebied (geschiedenis)
- Bedreigingen van het gebied
- Specifieke kenmerken
- Wat vind je interessant in het gebied?
- Soorten bomen
- Soorten planten
- Vogels
- Zoogdieren
- Overigen

Werkwijze - buitenvariant
De groep verzamelt zich kort voor de afgesproken tijd bij de startplaats. De docent deelt de vragenlijsten uit en vraagt de cursisten de gevraagde gegevens tijdens en/of na de excursie in te vullen. De bedoeling van de vragen wordt duidelijk gemaakt: de cursisten krijgen zo een overzicht van

gegevens van het gebied dat gedurende de cursus steeds weer gebruikt kan worden. Onder leiding van de gids wordt een excursie van ca. 1,5 uur gelopen.

Huiswerkopdracht
De cursisten krijgen de opdracht om aan de hand van de genoteerde gegevens een schets (korte beschrijving met eventueel plattegrond) van het excursiegebied te maken.

Suggestie
Na afloop van de excursie kan de leiding van de excursie worden besproken en beoordeeld.

Vragen die gesteld kunnen worden bij de evaluatie zijn:
- Vond je de excursie plezierig?
- Heb je iets opgestoken van de excursie?
- Heb je een duidelijk beeld van het gebied gekregen?
- Wat is je opgevallen aan de manier van excursieleiden?

Alleen maar antwoorden

Activiteit 2

methodisch
90 (of 30 zonder excursie) minuten
handleiding, blz. 14.
binnen- of buitenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten laten ervaren hoe de methodiek van de 'alleen maar antwoorden'-excursieleider werkt.
- De cursisten inzicht verschaffen in de voor- en nadelen van deze methode.
- Een gids zicht geven op de positie van een deelnemer.

Toelichting
Veel excursieleiders hebben de neiging (te) veel informatie te willen geven aan het publiek. Het gaat dan niet alleen om (te) veel informatie, maar ook om informatie die de gids uitgezocht heeft. Het kan voor een gids heel verhelderend zijn alleen op vragen te moeten antwoorden. Hij krijgt zo een beter beeld van de belangstelling van de deelnemers. Hij leert hierdoor zijn excursie klantgerichter te maken.
Een dergelijke werkvorm is vooral geschikt voor cursisten die al veel excursies geleid hebben (gevorderden). Ook zal deze methode beter werken in een groep cursisten die elkaar kent, d.w.z. dat de activiteit beter aan het einde van de cursus gedaan kan worden.

Voorbereiding
Eén deelnemer van de cursus of buitenstaander/docent krijgt de opdracht om een excursie te leiden waarbij hij alleen ingaat op de vragen van de deelnemers. Eén voorwaarde is dat de excursieleider het gebied redelijk goed kent. De deelnemers aan de excursie (= cursusdeelnemers) zijn niet op de hoogte van de te hanteren excursiemethodiek.
In het programma moet aangegeven staan waar de excursie plaats vindt.

Werkwijze - buitenvariant (± 25 minuten)
De excursieleider start de excursie met een korte inleiding met de volgende ingrediënten:
- welkom
- zichzelf voorstellen
- aangeven in welk gebied/Nationaal Park de excursie gehouden wordt (welke route men ongeveer gaat lopen)
- duur van de excursie
- en de volgende zin: 'Ik zal vanmiddag uw gids zijn. We zijn van plan een wandeling van ± 25 minuten te maken. Mocht u tijdens de wandeling vragen hebben over het gebied en de natuur en andere zaken die we

tegenkomen, stel ze vooral. Dat wil niet zeggen dat ik op elke vraag een antwoord heb.'
Daarna volgt een excursie van ± 25 minuten.

Nabespreking (± 20 min.)
Tijdens de nabespreking worden door docent èn deelnemers (=cursisten) de voor- en nadelen van deze methode naar voren gebracht.

Vragen die gesteld kunnen worden:
- Hoe heeft de excursieleider deze excursie ervaren?
- Hoe hebben de deelnemers een dergelijke excursie ervaren? (enkele deelnemers hun ervaring laten vertellen!).
N.B. Het gaat hierbij om de vraag hoe men deze excursie als deelnemer heeft ervaren;
- Hoe moeilijk was het om niet iets uit jezelf te vertellen?
- Wat is het voordeel van deze methodiek. Vergelijk deze met een 'normale' excursie;
- Wat is het nadeel van deze methodiek. Vergelijk deze met een 'normale' excursie;
- Wie zou deze methodiek in zijn of haar eigen praktijk willen toepassen?

Alternatief - binnenvariant
Mocht er geen tijd zijn om een dergelijke excursie uit te voeren dan kan deze methodiek als volgt behandeld worden.

De docent bereidt zich voor op deze werkvorm met behulp van de inleiding (werkvormen, blz. 14). Vervolgens wordt deze methodiek als volgt behandeld:
Stap 1: Docent legt methodiek uit.
Stap 2: In groepen van 4 á 5:
- drie voordelen noemen van deze methodiek
- drie nadelen noemen van deze methodiek.
Stap 3: Plenair de voor- en nadelen bespreken voor deze methodiek.
Vraag: wie zou deze methodiek zelf in de praktijk willen gaan toepassen. Waarom?

Opmerking
Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 18.

Deelnemers die zelf actief worden!

Activiteit 3

methodisch
60 minuten
handleiding, blz. 17/18
huiswerk/ opdracht
binnen- of buitenvariant

Doelen van de activiteit
- Leren toepassen hoe een excursieleider deelnemers zelf kan activeren om iets in de omgeving te onderzoeken.

Toelichting
Deelnemers kunnen meer betrokken raken bij het onderwerp van een excursie door zelf iets te gaan onderzoeken of bekijken.

Voorbeeld 1:
De gids laat de deelnemers een minuut stil zijn en luisteren naar de geluiden. Daarna kan via een groepsgesprek één of meer deelnemers worden gevraagd wat ze gehoord hebben. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden door middel van de vervolgvraag: Welke soorten geluiden hoor je en welke (hoeveel) geluiden hebben te maken met menselijke invloed?
De vraag kan in het algemeen gesteld worden of er kan een cursist aangewezen worden om de vraag te beantwoorden. Door iemand aan te wijzen kun je gericht mensen erbij betrekken en krijgen dominante typen niet gauw de overhand.

Voorbeeld 2:
Tijdens een paddestoelenexcursie heb je een heel klein paddestoeltje laten zien (bijvoorbeeld een mosklokje) en vervolgens organiseer je een wedstrijd: Wie vindt de kleinste paddestoel? Het effekt van deze vraag is veelzijdig en aktiverend! Ten eerste gaat men zoeken, er ontstaat echter ook een tweede effekt: Men komt met allerlei frutseltjes en gekke dingen aanzetten, met de vraag of zoiets ook een paddestoel is.

Voorbeeld 3:
Het thema sporen is zeer geschikt om deelnemers aan een excursie te activeren. Na een korte inleiding over de verschillende diersporen (eventueel met voorbeelden, zoals braakballen, aangevreten sparrekegels) die men kan vinden hebben deelnemers vaak weinig aansporing nodig om te helpen zoeken naar diersporen. Deelnemers speuren al gauw als ware detectives de omgeving af en ontdekken soms sporen die de gids nog niet gezien had.

Conclusie:
De deelnemers raken geaktiveerd en bekijken de omgeving beter. Deelnemers stellen zelf dingen aan de orde in plaats van de gids, die gewoonlijk bepaalt wat er besproken/ behandeld wordt. Er ontstaat meer kontakt tussen de deelnemers.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding uit het hoofdstuk werkvormen het gedeelte over opdrachten (blz. 18)
Op een cursusavond geeft de docent de cursisten de volgende opdracht: Bedenk twee voorbeelden van opdrachten waardoor deelnemers aan een excursie gestimuleerd worden om zelf iets te gaan onderzoeken. Bij de uitvoering van de proefexcursie heb je totaal .... minuten om deze opdracht uit te voeren.

Werkwijze - buitenvariant
De docent wijst 2 à 3 cursisten aan om tijdens een proefexcursie opdrachten te geven aan de deelnemers (= cursisten). Deze activiteit kan als losse activiteit worden uitgevoerd maar ook als onderdeel van activiteit 7.

Nabespreking - plenair
Plenair wordt de uitvoering van de verschillende opdrachten besproken.

Vragen die hierbij gesteld kunnen worden zijn:
- Is de opdracht duidelijk?
- Vinden de deelnemers de opdracht leuk?
- Worden de deelnemers echt geaktiveerd?
- Welke opdracht heeft het meeste effekt gehad?
- Hoe zou dat komen?
- Waarom zijn de andere opdrachten minder geschikt?

Het houden van een inleiding

Activiteit 4

methodisch
60 minuten
handleiding blz. 16
videoband (deel A)
huiswerk/ opdracht
binnen-/ buitenvariant

Doelen van de activiteit
- Cursisten leren hoe je een excursie start en met welke aspecten je rekening moet houden.

Toelichting
Het begin van een excursie is enigszins spannend. Excursieleider en groep kennen elkaar meestal niet. Wil de excursieleider de opzet van de excursie duidelijk maken, dan zal hij toch onvermijdelijk een (korte) monoloog moeten houden. Dit vereist de nodige spreekvaardigheid van hem. Belangrijk is ook, dat de gids nagaat wat voor groep hij voor zich heeft en dat hij inspelend op de doelgroep een plezierige sfeer voor de wandeling creëert, zodat het publiek zich op z'n gemak voelt, niet schroomt om vragen te stellen en actief aan de excursie deelneemt.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding uit het hoofdstuk werkvormen het gedeelte over monoloog (blz.16). De docent maakt een lijst met aandachtspunten aan de hand waarvan de cursisten een inleiding van maximaal 5 minuten moeten voorbereiden (huiswerkopdracht). Tevens stelt hij een excursiegebied, doelgroep en onderwerp vast.

Een voorbeeld van zo'n opdracht is:
Gegeven is excursiegebied A. Bereid voor doelgroep B (bijv. vakantiegangers) een inleiding van ± 5 minuten voor. Het onderwerp van de excursie is .....
Belangrijke punten bij het houden van een inleiding zijn:
- de presentatie (welkom, zich voorstellen)
- een goede spreekvaardigheid
- een duidelijke uiteenzetting van thema, opzet, tijdsduur van de excursie
- inspelen op de doelgroep
- lengte van de inleiding (max. 5 minuten)
- organisatorische mededelingen (bijv. op de paden blijven)

Werkwijze - binnenvariant
De docent deelt de opdrachten uit aan de cursisten en vraagt ze de inleiding op de videoband te beoordelen aan de hand van de aandachtspunten op de

opdrachten. Plenair wordt de inleiding op de band nabesproken. Als huiswerk geeft de docent de opdracht op.

Suggestie - buitenvariant
Een aantal cursisten kan hun inleiding oefenen tijdens een proefexcursie die door de groep plenair wordt nabesproken.

Opmerking
Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 6 of 11.

Verschillende doelgroepen

Activiteit 5

methodisch
60 minuten
handleiding, blz. 21 en 29 (bijlage 2)
buitenvariant

Doelen van de activiteit
- Cursisten leren wat de doelgroep is.
- Cursisten leren de beginsituatie van de doelgroep in te schatten.
- Cursisten leren door rekening te houden met doelgroep en beginsituatie in te spelen op de doelgroep.

Toelichting
Een excursieleider stelt zich een bepaald doel bij een excursie. Evenzo heeft het publiek bepaalde verwachtingen. Voor een gids is het belangrijk zijn doel en de verwachtingen van het publiek zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen. Daarom moet een gids de verwachtingen van het publiek leren inschatten. Wil het publiek bijvoorbeeld een onderhoudende gezellige wandeling of wil het zoveel mogelijk informatie hebben over het gebied en kan het wat dat betreft ook veel incasseren. Of neemt het publiek liever een aktieve houding aan en onderzoekt het graag iets. Een ander punt is: Wat weet de groep al? Welke aspecten zou ze het interessantst vinden?

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding het hoofdstuk over doelgroepen (blz. 21) en maakt copieën van de checklist voor doelgroepen (handleiding, blz. 29).

Werkwijze - buitenvariant
De docent stelt een excursiegebied en onderwerp vast voor het houden van 3 proefexcursies en geeft 3 verschillende doelgroepen aan: kinderen (± 10 jaar), doorsnee geïnteresseerde leken en een groep plattelandsvrouwen. De cursisten komen bijeen in het excursiegebied. Daar worden ze in groepen van 5 opgesplitst en krijgen een checklist voor doelgroepen. Elke groep krijgt de opdracht schematisch aan de hand van de checklist een excursieopzet voor een van de doelgroepen te maken waarbij ze zich de volgende vragen kan stellen:

- *onderwerp:*
Is het goed gekozen en wordt het zo behandeld, dat het de doelgroep aanspreekt? Kortom, sluit het aan bij de belevingswereld van de doelgroep? Soms is het mogelijk in overleg met de doelgroep een excursieonderwerp vast te stellen.

- *inleiding:*
Wordt er goed ingespeeld op de doelgroep? Komt de moeilijkheidsgraad overeen met het niveau van de doelgroep?

- *variatie:*
Is er genoeg variatie in werkvormen zodat de excursie niet saai wordt? Voor vrijwel elke doelgroep geldt dat afwisseling van werkvormen de aandacht beter bij de excursie houdt. Bijvoorbeeld: monoloog, dialoog, opdracht, rustpunt, etc.

-*dialoog:*
Is er voldoende gelegenheid voor deelnemers om vragen te stellen? Ruimte voor een dialoog is belangrijk tijdens een excursie. Een dialoog maakt de sfeer in de groep losser. Het is dan ook van belang dat een gids duidelijk aangeeft dat hij graag op vragen van de deelnemers wil reageren.

Suggestie
Twee excursieopzetten kunnen tijdens een proefexcursie geoefend worden en na afloop in de groep geëvalueerd.

Opmerking
Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 8.

Het gedrag van een gids

Activiteit 6

methodisch
60 minuten
handleiding, blz. 23
videoband (geheel of gedeelte naar keuze)
binnenvariant/ eventueel buitenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten wijzen op c.q. bekend maken met het gedrag van een gids en een aantal algemene gedragsregels van een gids.

Toelichting
Voor een excursieleider is het van belang zich bewust te zijn van zijn gedrag. Tijdens een excursie is namelijk alle aandacht op hem gericht. Eventuele hinderlijke gewoontes vallen dan extra op. Een gids die er stijfjes bijstaat (of met de handen in de zakken!) en weinig beweegt werkt niet aanstekelijk. Een gids die zijn publiek niet aankijkt maakt geen betrokken indruk en kan niet zien wat er in het publiek gebeurt, dus ook niet daarop reageren. Een enthousiaste gids die zijn publiek goed in de gaten houdt (en zo ook blijk geeft oog te hebben voor de belangstelling van het publiek) werkt meestal aanstekelijk en weet de deelnemers beter bij het onderwerp te betrekken.

Voorbereiding
De docent neemt in de handleiding de aandachtspunten voor wandelingen (blz. 23) door en maakt een checklist met aandachtspunten die betrekking hebben op het gedrag van de excursieleider.

Voorbeeld aandachtspunten:
Houding:
- Wordt de stof levendig gebracht? Denk hierbij niet alleen aan gezichtsuitdrukking en gebaren, maar ook aan beweeglijkheid. Bijvoorbeeld niet stijf met de armen langs het lichaam staan of met de handen in de zakken, maar een aktieve houding aannemen.

Spreken:
- Spreekt de gids duidelijk verstaanbaar?
- Past hij het woordgebruik aan de groep aan? Niet te moeilijk, niet te kinderachtig.
- Praat de gids met de wind mee?
- Praat de gids met zijn gezicht naar de mensen toe en niet onder het weglopen?
- Wordt de stof levendig gebracht? Denk hierbij aan het stemgebruik: variatie in volume, toon, snelheid.

Omgang met publiek:
- Zorgt de gids dat het publiek niet in de zon staat te kijken bij het luisteren?
- Zorgt hij dat hij bij het bekijken van een object tegenover de deelnemers staat met het object daar tussen in?
- Kijkt de gids alleen naar het object of juist naar de mensen zodat hij kan zien of ze echt meekijken?
- Heeft de gids door wat er in het publiek gebeurt?

Betrokkenheid:
- Doet de gids enthousiast? Dit werkt meestal aanstekelijk.
- Stelt de gids zich afstandelijk op of raakt hij de dingen aan, bekijkt hij ze van heel dichtbij, geeft hij materiaal door?

Werkwijze - binnenvariant - plenair
De videoband met voorbeeldexcursie wordt per onderdeel door de cursisten besproken aan de hand van de aandachtspunten (gecopieerd of op het bord geschreven), waarbij de volgende vragen gesteld kunnen worden:
- Brengt de gids de stof levendig?
- Heeft de gids een goed kontakt met het publiek?
- Maakt de gids duidelijke fouten (vgl. de aandachtspunten)?
- Zijn die fouten erg storend of vallen ze door de houding van de gids niet op?
- Wat spreekt je aan in het gedrag van de gids en waarom?
- Wat zou je anders willen zien in zijn gedrag en waarom?
- Hoe zou hij zich dan wel moeten gedragen?

Twee cursisten worden aangewezen om 1 onderdeel van de voorbeeldexcursie (met fout gedrag van de gids) 'verbeterd' na te spelen. Het 'spel van de akteurs' wordt plenair nabesproken. Dit laatste zou ook buiten gedaan kunnen worden en op video kunnen worden opgenomen. De resultaten hiervan kunnen dan weer in de les worden besproken.

Opmerking
Deze activiteit kan gekombineerd worden met activiteit 4 of 11.

Het overdragen van informatie

Activiteit 7

methodisch
90 minuten
videoband (geheel)
huiswerk/ opdracht
buitenvariant

Doelen van de activiteit
- Cursisten leren hoe informatie over de duur van de wandeling verdeeld kan worden.
- De cursisten leren zichzelf beperkingen op te leggen wat betreft de hoeveelheid informatie.

Toelichting
Een gids wil graag bepaalde informatie op het publiek overbrengen tijdens de wandeling. Daarbij moet hij rekening houden met het vermogen van het publiek om informatie te kunnen opnemen. Dat varieert nogal per doelgroep. De gids moet daarom de doelgroep goed kunnen inschatten. Hoe veel informatie kan de groep verwerken? Daarnaast geldt voor bijna elke doelgroep in meer of mindere mate dat er aan het eind van de excursie een soort verzadigingspunt optreedt. Het is dan ook niet verstandig aan het eind van de excursie nog veel te willen vertellen.
Een gevarieerde wandeling met activiteiten/opdrachten en een rustpunt is meestal de beste vorm voor een excursie. Niet alleen van het verhaal van de gids, maar ook van opdrachten en rustig om zich heen kijken steekt het publiek iets op. Maar zowel voor opdrachten als luisteren is het laatste gedeelte van een wandeling meestal niet het geschikst. Het publiek heeft dan genoeg gedaan en geluisterd en wil vaak het liefst de wandeling rustig uitlopen. In het algemeen kan gesteld worden dat een gids zich beperkingen moet kunnen opleggen en niet te veel moet willen vertellen.

Voorbereiding
Twee cursisten krijgen de (huiswerk-)opdracht een korte (0,5 uur) excursie voor te bereiden, waarin bewust allerlei fouten worden gemaakt in het overdragen van informatie (bijvoorbeeld: de gids is voortdurend aan het woord, er is geen enkel rustpunt in de excursie; of, alle informatie wordt aan het begin van de excursie verteld, zodat tijdens de rest van de excursie de aandacht van de deelnemers volledig verslapt). De rest van de cursisten wordt niét gezegd, wat het leerdoel van deze activiteit is. Fouten kunnen heel leerzaam zijn. Bovendien zijn er vaak geen keiharde regels te geven voor een goede excursie. Een in theorie slecht uitgewerkte excursie kan in de praktijk wel heel leuk zijn. Veel hangt af van de gids, zijn houding en manier van vertellen.

Werkwijze - buitenvariant
De twee cursisten geven elk hun excursie. De rest van de cursisten bespreekt daarna de beide excursies, waarbij vooral de volgende vragen een rol spelen:
- Vond je de excursie leuk?
- Heb je er wat van opgestoken?
- Had je graag meer over het onderwerp willen weten?
- Of had het wel wat beknopter gekund en ben je het meeste al weer vergeten?
- Stond de gids wel open voor vragen uit het publiek?
- Of had hij zo veel te vertellen dat daar geen tijd voor was?
- Waren er rustpunten tijdens de excursie, d.w.z. momenten dat er rustig doorgelopen kon worden en/of gelegenheid om eens rustig over het voorgaande na te denken of de omgeving te bekijken?
- Was de duur van de excursie goed? Te lang betekent vaak ook, dat de belangstelling weggezakt is, bijvoorbeeld door te veel informatie (overvoerd worden), te weinig rustpunten.
- Was de informatie goed verdeeld over de duur van de excursie? Door een goede spreiding over de wandeling blijft de aandacht beter bij de 'les'.

Werkwijze - binnenvariant
De videoband met voorbeeldexcursie wordt getoond. De opbouw van de wandeling en de dosering van informatie worden beoordeeld aan de hand van bovenstaande vragen (zie werkwijze buiten-variant).

Suggestie
Binnen- en buitenvariant kunnen ook omgedraaid worden.

Opmerking
Deze activiteit kan gekombineerd worden met de activiteiten 3, 13, 16, 17 of 19.

Voor jezelf excursiedoelen maken

Activiteit 8

methodisch
90 minuten
handleiding, blz. 21 en 29
videoband (geheel of gedeelte naar keuze)
binnenvariant
huiswerk/ opdracht

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren welke doelen ze zich kunnen stellen bij een bepaalde doelgroep;
- De cursisten leren hoe ze bij een bepaalde doelgroep het thema van de wandeling aan de orde kunnen stellen.

Toelichting
Elke activiteit die een excursieleider organiseert heeft een bepaald doel. Om het publiek goed te kunnen bereiken is het belangrijk het doel goed af te stemmen op de doelgroep.
Voorbeeld:
Een paddestoelenexcursie in de herfstvakantie trekt vaak een publiek dat bestaat uit vakantiegangers (volwassenen en kinderen), die een fijne herfstwandeling willen maken. Het heeft dan geen zin om een ingewikkeld verhaal af te steken. Het doel van de gids kan in dit geval zijn de mensen na afloop naar huis te laten gaan met de wetenschap dat paddestoelen er vaak prachtig uitzien (laten zien met behulp van spiegeltjes en loeps!) en zeer verschillende vormen kunnen hebben. Naast vertellen is laten zien, voelen, ruiken en soms proeven dan ook erg belangrijk. Informatie die visueel gemaakt kan worden of aan de praktijk getoetst (bijv. iets smaakt naar amandelen, laten proeven!) spreekt nu eenmaal gemakkelijk aan.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding het gedeelte over doelen en doelgroepen (blz. 21 en 29) en maakt opdrachten voor een huiswerkopdracht.

Voorbeeldopdrachten:
Maak voor een van de onderstaande doelgroepen een opzet voor een excursie, d.w.z. wat voor soort excursie past het best bij de betreffende doelgroep?
- *doelgroep 1:* groep schoolkinderen uit Tilburg
excursiegebied: de duinen van Castricum
- *doelgroep 2:* afdeling Winterswijk van de KNNV
excursiegebied: Schiermonnikoog
- *doelgroep 3:* doorsnee vakantiegangers

excursieplaats: vakantiegebied
- *doelgroep 4:* plaatselijke groep plattelandsvrouwen
excursiegebied: eigen regio
- *doelgroep 5:* plaatselijke groep - bestuurders gemeente
excursiegebied: eigen regio

Daarnaast maakt de docent een lijst met aandachtspunten voor doelen en doelgroepen (zie bijlage: checklist doelgroepen):
- Wat is het niveau van de groep?
- Heeft de groep al enige voorkennis?
- Komt de groep voor een gezellige wandeling?
- Wil de groep vooral veel informatie?
- Onderzoekt de groep graag iets?
- Is de groep graag actief?
- Kan de groep veel informatie tot zich nemen?
- Kan de groep goed en lang luisteren?

Werkwijze - binnenvariant - plenair
Eerst wordt de videoband met voorbeeldexcursie getoond, waarbij de kijkers zich de volgende vragen kunnen stellen:
- Wat was de doelgroep?
- Wat zou deze gids zich tot doel hebben gesteld?
- Zouden de deelnemers een fijne excursie hebben gehad?
- Heeft de gids zijn publiek bereikt, dat wil zeggen heeft hij doel en doelgroep goed op elkaar afgestemd?
- Hebben de deelnemers iets opgestoken van deze excursie?

(Huiswerk-)opdracht
De docent splitst de groep cursisten in 5 groepen. Elke groep krijgt de (huiswerk-)opdracht voor één van de bovengenoemde doelgroepen een excursieopzet te maken aan de hand van de aandachtspunten. Welk doel kunnen ze zich bij dat publiek stellen? Met welke informatie willen ze de deelnemers naar huis laten gaan? Wat willen ze dat het publiek onthoudt?

Nabespreking - plenair
De 5 uitgewerkte opdrachten worden plenair besproken. Elke groep brengt verslag uit en legt uit waarom ze de excursie voor de betreffende doelgroep zo heeft uitgewerkt. De rest van de groep geeft aan de hand van de eigen uitgewerkte opdrachten kommentaar. De docent schrijft de opmerkingen op het bord en probeert samen met de cursisten tot conclusies te komen. Ruwweg kunnen de volgende vragen gesteld worden:
- Welke doelen kun je je bij de verschillende doelgroepen wel stellen en welke in ieder geval niet?

Opmerking
Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 5.

Discussie tijdens een excursie

Activiteit 9

methodisch
60 minuten
handleiding, blz. 17
binnenvariant

Doelen van de activiteit
- Het effektief leren omgaan met een discussie tijdens een excursie;
- De cursisten leren na te gaan of ze op een bepaald moment wel een discussie willen en zo ja, hoe ze die dan moeten leiden.

Toelichting
Discussie kan tijdens een excursie bewust gebruikt worden als werkvorm, maar ook spontaan ontstaan. Tijdens een wandeling kunnen bijvoorbeeld het milieu, het beheer of de jacht ter sprake komen. Het is bekend, dat deze punten nogal wat discussie oproepen, vaak ook oeverloze discussies die niets opleveren. Lange welles-nietes gesprekken zijn dan ook zinloos. Negeren kun je deze punten echter ook niet altijd.
De gids moet voor zich zelf goed nagaan of hij wel een discussie wil. Als hij bang is dat hij de discussie niet in de hand kan houden is het verstandig de discussie af te kappen. Daarom is het zinvol dat de gids zowel zijn eigen kapaciteiten op dit gebied als de doelgroep goed weet in te schatten.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding het gedeelte over werkvormen, met name dialoog/ discussie (blz. 17) en maakt een lijst met aandachtspunten voor de werkvorm discussie (zie onder nabespreking). Voorts bedenkt hij een aantal stellingen die een discussie kunnen oproepen, zoals bijvoorbeeld: 'Die verhalen over zure regen zijn onzin'.

Voorbeeld discussie:
Opmerking A (deelnemer): *'Die verhalen over zure regen zijn onzin. Kijk maar hoe mooi het buiten is'.*
Reactie B (deelnemer): *'Dat ben ik niet met je eens. Als je goed kijkt is er wel degelijk wat aan de hand. Neem nou de kruinen van die bomen, daar kijk je dwars doorheen'.*
A: *'Nou, volgens mij is het stemmingmakerij en sterk overdreven. Die milieumensen slaan wel eens wat door'.*
B: *'Het is maar goed, dat die milieumensen alarm slaan. Beter doorslaan dan helemaal niets doen!'*
De gids merkt, dat dit een oeverloze discussie kan worden tussen twee mensen die beide op hun stuk blijven staan. Het beste kan hij daarom op dit moment ingrijpen.
Hij kan bijvoorbeeld zeggen: 'Het lijkt me beter dat u de discussie na

afloop van de excursie voortzet, anders komt de rest van de excursie in het gedrang'.
De kans dat het discussiepunt blijft doorsudderen tijdens de excursie is in dit geval wel aanwezig.
De excursieleider kan ook serieus op het discussiepunt ingaan door te vertellen wat de gevolgen van zure regen kunnen zijn en de gevolgen in de praktijk (aan de hand van de boomkruinen en andere voorbeelden) aan te tonen. Door op de feiten te wijzen kan hij A misschien overtuigen. Dan is het discussiepunt van de baan.

Een volgende mogelijkheid is het afkappen van de discussie door te zeggen: 'Er is nu geen tijd voor discussies'. Ook deze reactie valt wellicht niet goed bij A en B (ze kunnen hun ei niet kwijt), zodat de sfeer in de groep negatief beïnvloed kan worden.
De gids kan ook proberen een bepaalde draai aan de discussie te geven waardoor de aandacht van het discussiepunt wordt afgeleid. Dit vereist wel enige handigheid van de gids. Niet altijd zullen de 'kemphanen' genoegen nemen met de gang van zaken. Er is een kans dat ze op een later tijdstip tijdens de excursie toch weer terugkomen op het discussiepunt.

Werkwijze - binnenvariant
De docent houdt een korte inleiding over discussie tijdens een excursie en schrijft de aandachtspunten op het bord.
De groep cursisten wordt in groepen van 5 of 6 opgesplitst; voor elke groep cursisten (= excursiedeelnemers) wordt een gids aangewezen. In elke groep krijgt een deelnemer een stelling die hij in de groep poneert. De andere deelnemers reageren hier op.
De gids heeft de taak de discussie beperkt en plezierig te houden.

Voorbeelden van stellingen:
- De jacht reguleert de wildstand;
- De bossen worden tegenwoordig niet goed onderhouden;
- Eieren rapen moet verboden worden.

In elke groep wordt de discussie weer anders aangepakt.
De gids kan kiezen uit 3 mogelijkheden:
1. Hij kapt de discussie af door te zeggen dat daar nu geen tijd voor is.
2. Hij gaat er op in, leidt de discussie en maakt er dan taktisch een eind aan door bijv. te zeggen dat men het in zo'n korte tijd toch niet eens kan worden.
3. Hij geeft een bepaalde draai aan het gesprek, zodat de aandacht van het discussiepunt wordt afgeleid.

Nabespreking - in groepen en plenair
In de groepen worden het verloop van de discussie en de aanpak van de gids besproken.
Aandachtspunten:
- Houdt de gids de discussie in de hand?
- Wordt de sfeer in de groep niet verpest?
- Duurt de discussie niet te lang?

Daarna brengt elke groep plenair verslag uit en worden de verschillende discussies met argumenten voor en tegen de aanpak van de gids besproken.

Opmerking
Belangrijk is in ieder geval, dat de sfeer in de excursiegroep niet verpest wordt door zo'n heet hangijzer. De gids moet er dus voor zorgen, dat het discussiepunt tijdens de rest van de excursie niet blijft doorsudderen.

Activiteit 10

Het aankondigen van een excursie

methodisch
60 minuten
handleiding (bijlage 4)
materiaal (kranten)
binnenvariant
huiswerkopdracht

Doelen van de activiteit
- Het leren opstellen van een persbericht voor een eksksursie;
- Leren de aankondiging zo op te stellen, dat de nieuwsgierigheid en belangstelling van pers en lezers worden gewekt.

Toelichting
Publiciteit is een belangrijk onderdeel van de organisatie van een excursie. Immers, zonder publiek geen excursie!
Het opstellen van een persbericht gaat niet iedereen gemakkelijk af. Oefenen met behulp van richtlijnen en aandachtspunten is een goed hulpmiddel om een persbericht te leren opstellen.

Voorbereiding
De docent verzamelt uit kranten aankondigingen van diverse activiteiten. Met de gecopieerde artikelen stelt hij 'krantepagina's' samen door de artikelen op A3 vellen te plakken en die te copiëren (gelijke pagina's voor groepen cursisten van 4 personen).
Voorts neemt de docent in de bijlage de aandachtspunten voor een goed persbericht (blz.30) door en maakt copieën voor de cursisten.

Voorbeelden van aandachtspunten:
de kop van het bericht:
- Is de formulering zo dat de aandacht er op valt?
- Wordt de nieuwsgierigheid/ belangstelling van de lezers gewekt?

de tekst van het bericht:
- Sluit hij aan bij de kop? (niet persé nodig)
- Krijgt de lezer zin om aan de activiteit deel te nemen?
- Staan plaats, tijd, tijdsduur en thema duidelijk vermeld?

Werkwijze - in groepen
De groep cursisten wordt in groepen van 4 of 5 opgesplitst.
De docent deelt de 'krantepagina's' uit en de lijsten met aandachtspunten.
Elke groep krijgt de opdracht één aankondiging uit te kiezen, die er naar haar mening uitspringt en probeert onder woorden te brengen waarom ze juist deze aankondiging er uit zoekt.

Nabespreking - plenair
Elke groep brengt verslag uit over haar keuze met argumenten voor die keuze. Plenair worden de verschillende argumenten besproken en zo mogelijk worden er conclusies getrokken.

Huiswerkopdracht
De cursisten krijgen de opdracht om als huiswerk de aankondiging voor een excursie te maken.
De docent kan het excursiegebied, de doelgroep en het thema van te voren opgeven, maar ook door de cursisten zelf laten bepalen.

Voorbeeldopdracht:
- Maak een persbericht voor een excursie over naaldbomen voor een doorsnee geïnteresseerd publiek. Het excursiegebied ligt op de Veluwe.

Suggestie
De gemaakte aankondigingen kunnen op bovenstaande wijze (krantepagina's samenstellen) weer beoordeeld worden door groepen cursisten.

Bijlage (gelijk aan bijlage 4)
Waar moet een goed persbericht aan voldoen?

1. De kop moet de aandacht van pers en lezers trekken.
2. De kop moet duidelijk aangeven waar het bericht over gaat.
3. De tekst van het bericht moet niet te moeilijk zijn.
4. De tekst van het bericht moet vlot leesbaar zijn.
5. De tekst moet belangstelling voor de excursie opwekken.
6. Het bericht moet niet te lang zijn.
7. Het bericht moet niet te veel informatie over het thema van de excursie geven. Er moet tenslotte voor de gids ook nog iets te vertellen overblijven.
8. Startplaats, tijdstip, tijdsduur en onderwerp moeten duidelijk aangegeven zijn.

Activiteit 11

Non-verbaal gedrag

methodisch
60 minuten
videoband (geheel of gedeelte naar keuze) of eigen opnames
binnenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten bewust maken van hun eigen non-verbale gedrag;
- De cursisten leren na te gaan in hoeverre het non-verbale gedrag bepalend is voor het totaalbeeld dat de mensen van iemand krijgen.

Toelichting
Onze houding, gebaren en mimiek vormen samen ons non-verbale gedrag. Dat gedrag bepaalt voor een groot deel de indruk die wij maken op anderen. Met dat non-verbale gedrag ondersteunen wij, bewust of onbewust, ons betoog. Ons non-verbale gedrag kan een positieve of negatieve invloed hebben op dat betoog. Het kan ons verhaal kracht bijzetten, zodat het resultaat een enthousiast betoog is. Het kan ook storend overkomen, zodat de aandacht juist van het verhaal wordt afgeleid.
Voor een gids is het van belang zich bewust te zijn van zijn non-verbale gedrag. Immers de aandacht van het publiek is tijdens een excursie vrijwel voortdurend op hem gericht.

Voorbereiding
De docent maakt een lijst met aandachtspunten voor de beoordeling van non-verbaal gedrag.
Voorbeelden van aandachtspunten:
- houding (statisch, actief, saai, enthousiast, erg druk)
- gebaren (druk, enthousiast, rustig, funktioneel)
- mimiek (weinig, enthousiast, rustig)
- kijken (oogkontakt met publiek, langs publiek heenkijken, steeds dezelfde mensen aankijken)
- tics, hinderlijke gewoontes (met de hand voor de mond praten, met de handen in de zakken praten)
- relatie tussen inhoud van de boodschap en het non-verbale gedrag

De docent zorgt dat er een videoband beschikbaar is waarop de verschillende soorten non-verbaal gedrag duidelijk aan te geven zijn. Naast de instructieband kan er ook gebruik gemaakt worden van bijv. video-opnames van de weermannen van het KNMI (zoals Erwin Kroll en Peter Timofeeff) of een video-opname van een eigen excursie.
N.B. De kwaliteit van eigen opnames moet wel van dien aard zijn dat er goed mee gewerkt kan worden. Bij twijfel is het verstandig de instructieband te gebruiken.

Werkwijze - binnenvariant
De docent legt uit wat non-verbaal gedrag is en schrijft de aandachtspunten aan de hand waarvan het gedrag beoordeeld kan worden op het bord.
De groep cursisten wordt in groepen van 5 of 6 opgesplitst.
De groepen krijgen de volgende kijkopdracht:
- Welk non-verbaal gedrag zie je op de video?
De videoband wordt in gedeelten gedraaid en besproken aan de hand van de aandachtspunten op het bord.

Nabespreking - plenair
De cursisten proberen na te gaan wat hun aanspreekt in het non-verbale gedrag op de band en ook wat hen stoort.
Welk non-verbaal gedrag spreekt het meest aan en waarom?

Suggestie
Ter vergelijking kan ook een gedeelte van de cursusband worden bekeken en besproken.

Opmerking
Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 4 of 6.

Activiteit 12

Opdrachten geven

methodisch
± 30 minuten
handleiding, blz. 18
videoband (deel H)
binnenvariant

Doelen
- De cursisten leren hoe een opdracht buiten uitgevoerd kan worden.
- De cursisten bewust maken van de problemen die zich daarbij kunnen voordoen

Toelichting
Deelnemers aan een excursie iets laten doen of onderzoeken kan heel goed werken. De excursie krijgt een levendiger karakter. Het kontakt tussen de deelnemers wordt losser.
Een opdracht tot zo'n doe-activiteit moet 2 elementen in zich hebben. Hij moet stimulerend zijn, zodat de deelnemers ook zin hebben de opdracht uit te voeren. In de tweede plaats moet de opdracht duidelijk zijn. De deelnemers moeten goed weten wat ze moeten doen. Er kunnen echter ook lastige aspecten aan zo'n opdracht zitten. Volwassenen kunnen de opdracht als kinderachtig ervaren. Belangrijk is dus hoe de gids de opdracht brengt en begeleidt.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding het gedeelte over werkvormen en in het bijzonder het stuk over opdrachten (blz. 18). Daarna bekijkt hij de videoband, met name het gedeelte van de opdracht bij het vennetje (deel H) en maakt een lijst met aandachtspunten.

Voorbeelden van aandachtspunten:
- Hoe leidt de gids de opdracht in?
Legt hij de opdracht duidelijk uit?
Legt hij goed uit hoe met het materiaal gewerkt moet worden?
Is de funktie van de opdracht binnen de excursie duidelijk?
Speelt de gids goed op de deelnemers in?

- Begeleidt de gids de opdracht goed?
Helpt hij deelnemers die iets niet begrijpen?
Doet hij enthousiast mee of kijkt hij toe?

- Sluit de gids de activiteit af?
Bespreekt hij de waarnemingen van de deelnemers?
Komen de deelnemers goed aan bod?
Trekt hij conclusies uit de waarnemingen?

- Houdt de gids de tijd in de gaten?
Wacht hij tot iedereen klaar is?
Kapt hij het werken aan de opdracht af omdat anders de rest van de excursie in het gedrang komt?

- Zorgt de gids er voor dat de opdracht een plezierige onderbreking van de excursie is?

Werkwijze - plenair
De docent deelt de aandachtspunten uit en vertelt in het kort iets over opdrachten in het veld. Vervolgens vraagt hij de cursisten de opdracht bij het vennetje op de videoband goed te bekijken en te beoordelen aan de hand van de aandachtspunten.

Nabespreking - plenair
Plenair wordt de videoband nabesproken aan de hand van de volgende vragen:
- Wat vind je van de begeleiding van de gids?
- Wat zou je anders willen zien in de begeleiding van de gids en hoe?
- Geef argumenten voor je beoordeling.

Huiswerkopdracht
Kies voor jezelf een opdracht in het veld uit voor een bepaald gebied en een bepaalde doelgroep.
Maak een werkplan.

Opmerking
Deze activiteit kan gecombineerd worden met activiteit 20.

Activiteit 13

Het inlassen van een rustpunt

methodisch
± 30 minuten
videoband (deel E)
handleiding blz. 19
binnenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren in te schatten wanneer deelnemers aan een excursie aan een pauze toe zijn.

Toelichting
Tijdens een excursie krijgen deelnemers veel informatie te verwerken. Naast het aanhoren van de gids moeten ze ook de omgeving goed in zich opnemen. Een rustpunt kan verschillende funkties hebben:
- De deelnemers kunnen even uitrusten.
- Ze krijgen de gelegenheid eens goed om zich heen te kijken en datgene te zien wat ze zelf willen zien.
- Ze krijgen de gelegenheid over het voorgaande na te denken. Misschien roept dat vragen op, die de gids tijdens of na de pauze zou kunnen beantwoorden.
- De deelnemers kunnen met elkaar van gedachten wisselen.

Een rustpunt/pauze moet niet te lang duren (± 10 minuten). De deelnemers moeten zich niet gaan vervelen.

Voorbereiding
De docent bekijkt de videoband (deel E) en leest in de handleiding uit het hoofdstuk werkvormen het gedeelte over rustpunten/pauzes (blz. 19). Hij maakt een lijst met aandachtspunten voor de beoordeling van de videoband.

Voorbeelden van aandachtspunten:
- Is het tijdstip van de pauze goed gekozen? Zo ja, waarom? Zo nee, waarom niet?
- Is de duur van de pauze goed?
- Is de plek goed gekozen?
- Hoe is de houding van de deelnemers tijdens de pauze? Actief of passief?
- Hoe is de houding van de gids tijdens de pauze? Laat hij de deelnemers met rust of kaart hij nog dingen aan?
- Zijn er na afloop van de pauze nog vragen van deelnemers?
Zo ja, gaat de gids er op in en hoe?
- Wat is het beste moment voor een pauze?
In het begin van de excursie

Halverwege de excursie
In de laatste helft van de excursie
Onverschillig wanneer
- Welke faktoren spelen nog meer mee bij het plannen van een pauze?

Werkwijze - binnenvariant - plenair of in groepen
De groep cursisten wordt in groepen van 5 à 6 opgesplitst. De docent deelt de vragenlijsten uit en legt de werkwijze uit. De cursisten krijgen de gelegenheid de vragen door te nemen. Daarna bekijken ze de pauze op de videoband. Elke groep beoordeelt het rustpunt aan de hand van de vragen en geeft argumenten voor de door haar gekozen antwoorden. De antwoorden worden vervolgens plenair besproken met argumenten voor en tegen de verschillende antwoorden.

Suggestie - buitenvariant
Deze activiteit kan ook buiten geoefend worden als onderdeel van activiteit 7, 16 of 17.

Activiteit 14

Biologisch materiaal waarnemen

methodisch
± 45 minuten
handleiding, blz. 18
materiaal uit de natuur
loupes
binnenvariant

Wat is biologisch materiaal?
Onder biologisch materiaal verstaan we al het levende en dode materiaal dat men in de natuur kan vinden, zoals takken, bloemen, paddestoelen, stenen, veren, enz.

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren goed waar te nemen.
- De cursisten een beeld geven van reacties die uit het publiek kunnen komen.

Toelichting
Mensen zien van alles, maar kijken vaak heel oppervlakkig.
Daardoor kunnen ze vaak niet navertellen of beschrijven wat ze gezien hebben. Door mensen te 'dwingen' biologisch materiaal heel goed te bekijken zien ze veel meer dan gewoonlijk. Ze krijgen een veel beter beeld van het detail in het geheel. Door samen met de andere cursisten het materiaal goed te bekijken krijgt de cursist ook een idee van de reacties van deelnemers op het materiaal.
Het gebruiken van biologisch materiaal moet wel altijd zorgvuldig gebeuren (niet zomaar lukraak plukken!), funktioneel zijn en ook op het publiek verantwoord overkomen. Een gids moet dus niet het materiaal, dat bij nadere bestudering zo bijzonder bleek te zijn, meteen na het waarnemen onverschillig weggooien.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding uit het hoofdstuk werkvormen het gedeelte over werken met biologisch materiaal (blz. 18). Hij maakt een aantal vragen aan de hand waarvan de presentatie van het materiaal beoordeeld kan worden.

Voorbeeld vragen:
- Hoe presenteert de gids het materiaal?
- Wat voor kijkopdracht geeft hij?
- Geeft hij al iets aan waardoor hij het 'publiek' een bepaalde richting uitstuurt?
- Of kunnen de deelnemers onbeïnvloed waarnemen?

- Hoe is de houding van de gids?
- Begeleidt hij het waarnemen?
- Houdt hij de tijd in de gaten?
- Rondt hij het waarnemen goed af?
- Trekt hij conclusies uit de reacties van het publiek?
- Wat doet hij na afloop met het materiaal?

De docent zoekt materiaal uit de natuur, bijv. takken met knoppen, paddestoelen, bloemen, enz.

Werkwijze - binnenvariant - in groepen

De docent vertelt iets over het gebruik van biologisch materiaal en legt de werkwijze uit.
- De cursisten worden in groepen van vier opgesplitst.
- De vragenlijsten worden uitgedeeld.
- In elke groep wordt een gids aangewezen.
- Het biologisch materiaal wordt verdeeld over de groepen.
- De cursisten krijgen opdracht het materiaal eens goed te bekijken, eventueel met behulp van loupes.
- Na een aantal minuten wordt gevraagd of iemand iets wil opmerken naar aanleiding van het materiaal. De verschillende opmerkingen zullen duidelijk maken, dat ieder met eigen ogen het materiaal bekijkt.

Nabespreking - plenair

Aan de hand van de vragen wisselen de groepen hun ervaringen uit met de houding en begeleiding van hun 'gids'.

Opmerking

Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 15.

Activiteit 15

Materiaal demonstreren

methodisch
± 45 minuten
handleiding, blz. 19
materiaal uit de natuur
eventueel videoband (deel B)
buitenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren hoe ze materiaal goed zichtbaar kunnen maken voor een groep.
- De cursisten leren hoe ze hun demonstratie met een verhaal kunnen ondersteunen.

Toelichting
Alles wat visueel gemaakt kan worden 'beklijft' meestal beter dan dat wat alleen verteld wordt. Biologisch materiaal laten zien (ruiken en proeven!), dat wil zeggen demonstreren, is dan ook erg belangrijk tijdens een excursie. Zo'n demonstratie maakt de excursie levendiger, ondersteunt en verduidelijkt het verhaal van de gids. De gids moet er wel op letten dat het materiaal voor alle deelnemers goed zichtbaar is en dat de demonstratie niet te lang duurt.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding uit het hoofdstuk werkvormen het gedeelte over demonstratie (blz. 19) en bereidt een opdracht voor de cursisten voor. Tevens maakt hij een lijst met aandachtspunten voor een demonstratie.

Voorbeeld opdracht:
In het excursiegebied wordt een excursie met als thema winterknoppen gehouden. Zoek in het gebied biologisch materiaal voor een demonstratie die past in de opzet van de excursie en bereidt een demonstratie voor met behulp van de aandachtspunten.

Voorbeeld aandachtspunten:
- Is de bedoeling van de demonstratie duidelijk?
- Wat is de funktie van de demonstratie binnen de excursie?
- Verduidelijkt het materiaal het thema van de excursie?
- Stelt de gids zich zo op, dat het getoonde materiaal goed zichtbaar is voor alle deelnemers?
- Laat de gids de deelnemers ook zelf het materiaal bekijken, voelen, ruiken, enz.?

- Krijgen *alle* deelnemers de gelegenheid het materiaal goed te bekijken? (door het materiaal te laten doorgeven)
- Laat de gids de deelnemers zelf dingen ontdekken door vragen te stellen?
- Wat doet de gids na afloop met het materiaal?
Gooit hij het achteloos weg of geeft hij uitleg over het hoe en waarom van het verzamelen van biologisch materiaal?
- Houdt de gids de tijd in de gaten, zodat de demonstratie niet te lang duurt?

Huiswerkopdracht
De docent legt uit wat een demonstratie is. Vervolgens splitst hij de groep in groepen van 4. De groepen krijgen de opdracht (zie voorbeeldopdracht) in het excursiegebied een demonstratie voor te bereiden met behulp van de aandachtspunten.

Werkwijze - buitenvariant
De groep komt bijeen in het excursiegebied. De docent wijst 2 waarnemers aan die na afloop van de demonstratie commentaar moeten geven aan de hand van de aandachtspunten.
Het materiaal uit de verschillende groepen wordt om beurten door één van de cursisten gedemonstreerd.

Nabespreking
Eerst krijgen de waarnemers het woord om hun mening over de demonstraties te geven. Vervolgens wordt in de groep de vraag gesteld of de demonstratie anders had gemoeten en zo ja hoe.
Een 'verbeterde' versie van de demonstratie kan dan door dezelfde 'gids' worden nagespeeld.

Suggestie
Op een cursusavond kan ook nog een vergelijking gemaakt worden met de demonstratie op de cursusband (deel B).

Opmerking
Deze activiteit kan gekoppeld worden aan activiteit 14.

Activiteit 16

Het leiden van een dialoog

methodisch
± 45 minuten
handleiding, blz. 17
biologisch materiaal
binnenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren hun verhaal af te stemmen op de deelnemers aan een excursie door het stellen van vragen.
- De cursisten leren de lastige aspecten van een dialoog te onderkennen.

Toelichting
Door het stellen van vragen maakt de gids de deelnemers aktiever en betrekt hij ze meer bij het onderwerp. Ook wordt het vaak duidelijker waar de belangstelling van de deelnemers ligt. Zo'n dialoog vergt wel het een en ander van de gids. Het publiek moet zich niet ongemakkelijk gaan voelen onder de vragen van de gids. Verder moet de gids ervoor waken, dat niet steeds dezelfde mensen het woord voeren.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding uit het hoofdstuk werkvormen het gedeelte over dialoog (blz.17) en maakt een lijst met aandachtspunten voor een dialoog.

Voorbeeld aandachtspunten:
- Is het materiaal waarover de vragen gesteld worden goed zichtbaar voor de deelnemers?
- Geeft de gids de deelnemers de gelegenheid het materiaal goed te bekijken en nader te onderzoeken?
- Stelt de gids zijn vragen zo, dat de deelnemers zich op hun gemak voelen en antwoord durven geven?
- Geeft de gids *alle* cursisten de gelegenheid antwoorden te geven?
- Probeert de gids *alle* deelnemers in de dialoog te betrekken?
- Probeert de gids iets op te bouwen tijdens de dialoog, zodat alle aspecten van het materiaal duidelijk worden?
- Schetst de gids door middel van de dialoog een duidelijk beeld van het materiaal?
- Rondt de gids de dialoog af door de antwoorden samen te vatten en conclusies te trekken?
- Geeft de gids de deelnemers nog gelegenheid opmerkingen te maken?

Vervolgens zoekt de docent biologisch materiaal.

Werkwijze - binnenvariant
De docent legt uit wat een dialoog is en splitst de groep cursisten in groepen van 5 of 6. De lijsten met aandachtspunten worden uitgedeeld. De cursisten nemen de aandachtspunten door. In elke groep wordt een 'gids' aangewezen, de overige cursisten zijn 'deelnemers'. Daarnaast worden er nog 2 waarnemers aangewezen die het verloop van de dialogen kritisch volgen. Het biologisch materiaal wordt verdeeld over de gidsen, die kort de gelegenheid krijgen vragen te bedenken naar aanleiding van het materiaal. De gidsen krijgen de opdracht in een dialoog, dat wil zeggen door vragen te stellen het materiaal te bespreken.

Nabespreking - in groepen en plenair
Na afloop wordt in de groepen de dialoog geëvalueerd. De waarnemers geven eerst hun mening over het verloop van de dialoog. Vervolgens worden de dialogen plenair besproken.

Suggestie
Deze activiteit kan ook buiten geoefend worden als onderdeel van activiteit 7, 13 of 17.

Activiteit 17

Een wandeling organiseren

methodisch
30 minuten
binnenvariant
handleiding bijlage 3

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren na te gaan wat er allemaal te pas komt bij het organiseren van een wandeling.

Toelichting
Een goed georganiseerde wandeling is zowel voor de gids als voor de deelnemers plezierig. Een lijst van organisatorische zaken is dan ook erg nuttig voor een gids. Zo'n lijst is bij elke wandeling weer bruikbaar, eventueel met aanvullingen of weglatingen.

Voorbereiding
De docent maakt een lijst met organisatorische zaken die van belang zijn bij de voorbereiding van een excursie en de excursie zelf.

Voorbeeldlijst (gelijk aan bijlage 3):
Voorbereiding excursie:
1. uitkiezen excursiegebied
2. verkennen excursiegebied
3. inventariseren van mogelijke onderwerpen (aantrekkelijke punten opzoeken in het terrein)
4. onderwerp kiezen
5. voorlopen van excursie
6. vaststellen van de route
7. materialen, werkvormen uitzoeken
8. aankondigen van excursie met plaats, tijd, tijdsduur, thema
9. zorgen dat er genoeg excursieleiders zijn
10. eventueel tweede keer route lopen

Excursie
1. op tijd komen
2. de benodigde materialen meenemen
3. publiek begroeten
4. zich voorstellen
5. inleiding: thema, opzet, tijdsduur duidelijk maken
6. praktische mededelingen (bijv. op de paden blijven)
7. tijd bewaken tijdens wandeling
8. groep bijeenhouden
9. afronden wandeling
10. eventueel informatie over gebied of onderwerp meegeven

Werkwijze - binnenvariant - plenair

De docent vraagt de cursisten een checklist te maken van punten die van belang zijn bij de organisatie van een wandeling. Vervolgens worden de punten plenair besproken. Ter vergelijking kan de docent zijn eigen checklist gebruiken. De punten worden op het bord geschreven. De docent vraagt de cursisten een volgorde in de punten aan te brengen. De punten kunnen gesplitst worden in punten betreffende de voorbereiding van de excursie en die welke de excursie zelf betreffen. Wat moet eerst gebeuren en wat mag zeker niet vergeten worden?

Alternatief

De docent kan ook alleen de checklist plenair behandelen.

Suggestie

De binnenvariant kan als voorbereiding op een oefening buiten gebruikt worden en gekoppeld worden met activiteit 7, 13, 16 of 17.

Activiteit 18

De gids reageert op vragen

methodisch
± 45 minuten
handleiding, blz. 17
biologisch materiaal
eventueel eigen video-opname
binnenvariant

Doelen van de activiteit

- De cursisten leren te beoordelen welke vragen van deelnemers relevant zijn voor het thema van de excursie.
- De cursisten leren zo op minder relevante vragen te reageren dat de vragensteller niet het idee krijgt dat hij een domme vraag stelt.

Toelichting

Het stellen van vragen door deelnemers verlevendigt een excursie. Het is de taak van de gids om op een plezierige manier op de vragen te reageren. Natuurlijk worden er niet altijd relevante vragen gesteld. Belangrijk is dat de gids de minder relevante of 'domme' vragen niet zo afkapt, dat de deelnemers de lust tot het stellen van vragen vergaat. Daarnaast kunnen er ook lastige vragen gesteld worden, waar de gids geen antwoord op weet. Hoe gaat een excursieleider hiermee om? Wanneer hij aan het begin van de eksursie duidelijk maakt dat hij ook niet alles weet maakt hij het zich een stuk gemakkelijker. De verwachtingen van het publiek ten opzichte van de gids zijn dan minder hoog. De gids kan dan bijvoorbeeld lastige vragen doorspelen naar andere deelnemers aan de excursie. Misschien weet een van hen het antwoord.

Voorbeeldvragen

Voorbeeld 1:

De gids geeft een excursie met als thema diersporen. In het excursiegebied ligt een dassenburcht. Om onnodige verstoring van de dassen te vermijden wijst de gids niet op de dassenprenten. Bij het speuren naar sporen ontdekt een deelnemer na raadpleging van een sporenboekje duidelijke dassenprenten. De deelnemer is verbaasd en ook een beetje verontwaardigd. Waarom heeft de gids niet gerept over het voorkomen van dassen in het gebied, terwijl hij wel uitgebreid alle mogelijke andere diersporen heeft aangekaart?

Voorbeeld 2:

De gids heeft net staande bij een mierenhoop verteld over de warmtehuishouding bij mieren in zomer en winter. Nog nauwelijks uitgesproken vraagt een deelnemer: 'Vriezen die mieren in de winter niet dood'?

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding het gedeelte over werkvormen, in het bijzonder dialoog (blz. 17) en maakt een lijst met aandachtspunten voor een evaluatie.

Voorbeeld:
- Zijn de antwoorden op de vragen niet te lang? Als de gids te uitgebreid en specialistisch op de vragen ingaat komt het excursieprogramma in het gedrang en is het misschien voor de rest van de deelnemers niet meer interessant.
- Worden irrelevante of 'domme' vragen 'netjes gepareerd'? (hoe doe je dat?)
- Hoe reageert de gids op vragen waarop hij het antwoord niet weet?
hij zegt dat hij het antwoord niet weet; als hij het een interessante vraag vindt kan hij ook verwijzen naar literatuur waarin het antwoord op de vraag wellicht te vinden is of hij kan beloven het antwoord zelf thuis op te zoeken en later (telefonisch) door te geven.
hij omzeilt het antwoord door een verhaal te houden dat wel met het onderwerp te maken heeft, maar geen antwoord op de vraag is;
hij vraagt aan de deelnemers of een van hen het antwoord weet.

De docent verzamelt materiaal uit de natuur.

Werkwijze - binnenvariant - in groepen
De docent legt de werkwijze uit en benadrukt dat het bij deze oefening niet de bedoeling is dat de cursisten (=excursiedeelnemers) het de gids al te moeilijk maken. Omdat de cursisten elkaar kennen hebben ze misschien eerder de neiging om lang door te blijven vragen. De cursisten moeten proberen zich te verplaatsen in een excursie met een gids die ze niet kennen. Dominante personen moeten proberen niet al te veel op de voorgrond te treden.

De vragenlijsten worden uitgedeeld en de groep cursisten wordt in groepen van 5 à 6 opgesplitst.
In elke groep wordt een gids aangewezen. Het materiaal uit de natuur wordt verdeeld over de groepen. Twee cursisten uit elke groep krijgen de opdracht de gang van zaken tijdens de gesprekken goed te volgen aan de hand van de aandachtspunten.
De overige cursisten krijgen (ieder voor zich) de gelegenheid vragen te bedenken over het getoonde materiaal (liefst ook vragen die niet ter zake zijn of lastig).
De gidsen verdiepen zich ondertussen in het materiaal.
Na ± 5 minuten beginnen de gidsen een gesprek over het materiaal.
De cursisten haken hier op in en stellen hun vragen:
- Hoe reageert de gids hierop?

- Wat voor soort vragen kan de gids verwachten? Relevante vragen, irrelevante vragen, lastige vragen, moeilijke vragen, makkelijke vragen.

Evaluatie - in groepen en plenair
Elke groep bespreekt samen met de waarnemers aan de hand van de aandachtspunten de gang van zaken tijdens het gesprek.
Hoe reageerde de gids op de vragen. Wat deed hij goed en wat niet? En waarom? Hoe zou jij dat gedaan hebben?
Plenair brengen de waarnemers verslag uit van de gesprekken in de verschillende groepen en worden de gesprekken nog eens geëvalueerd.

Suggestie
De vraaggesprekken kunnen ook op video opgenomen worden en vervolgens aan de hand van de aandachtspunten worden besproken.

Opmerking
Deze activiteit kan gekombineerd worden met activiteit 2.

Het selecteren van een onderwerp

Activiteit 19

methodisch
± 45 minuten
buiten/binnenvariant
bijlage 2

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren in relatie tot doelgroep en excursiegebied een geschikt excursiethema uit te zoeken.

Toelichting
Vaak heeft een gebied specifieke kenmerken, waaraan het onderwerp ontleend wordt. Niet altijd is dit het meest geschikte onderwerp. Doelgroep, seizoen, lengte van de excursie, de wensen van de deelnemers en de eigen belangstelling en kennis/ vaardigheden van de gids moeten ook een rol spelen bij de keuze van het onderwerp.

Voorbereiding
De docent stelt een excursiegebied vast en maakt een lijst met vragen die gesteld kunnen worden bij het selecteren van een excursieonderwerp. Tevens maakt hij copieën van de checklist voor doelgroepen (zie handleiding, bijlage 2).

Voorbeeldvragen:
- Wat is het excursiegebied?
- Wat is de doelgroep?
- Wat zijn specifieke kenmerken van het gebied?
- Naar welk aspect gaat je belangstelling uit?
- Welk onderwerp zou je gezien de doelgroep en je eigen belangstelling kiezen en waarom?
- Hoe zou je dit onderwerp willen behandelen?
- Zijn er nog andere onderwerpen mogelijk? Zo ja, welke?

Op een cursusavond wordt in overleg met de cursisten een plaats en tijd afgesproken voor het selecteren van een onderwerp in een excursiegebied.

Werkwijze - buitenvariant - individueel
Docent en cursisten komen op de afgesproken tijd bijeen in het excursiegebied. De docent legt de werkwijze uit en deelt de vragenlijsten uit. De cursisten kiezen een doelgroep en krijgen de gelegenheid in het gebied rond te kijken en aan de hand van de vragen een excursieonderwerp voor de betreffende doelgroep uit te kiezen.
Samen met de docent kan na afloop een inventarisatie van mogelijke onderwerpen voor het bewuste gebied gemaakt worden.

Huiswerkopdracht
Werk het excursiethema nader uit voor een excursie van ± 30 minuten.

Suggestie
De uitgewerkte excursies kunnen weer in de praktijk geoefend worden (bijvoorbeeld gekoppeld aan activiteit 7).

Proeven en hulpmiddelen

Activiteit 20

methodisch
90 minuten
handleiding, blz. 18
hulpmiddelen
biologisch materiaal
buitenvariant

Doelen van de activiteit
- De cursisten leren omgaan met biologisch materiaal.
- De cursisten leren omgaan met hulpmiddelen.

Toelichting
Tijdens een excursie worden vaak verschillende werkvormen toegepast. Bij deze werkvormen wordt regelmatig gebruik gemaakt van hulpmiddelen, zoals loupes, determinatietabellen, meetapparatuur, enz. Het gebruiken van deze hulpmiddelen bij het onderzoeken van biologisch materiaal vragen een bepaalde kennis en ook vaardigheden van de gids. De gids moet goed en verantwoord kunnen omgaan met biologisch materiaal, maar tevens beschikken over organisatorische vaardigheden (hoe organiseer ik zo'n opdracht?). Ook de presentatie en uitvoering (begeleiding) van een proef of opdracht moeten vlot en goed verlopen. Hier geldt als zo vaak: oefening baart kunst. Het is van belang dat cursisten inzicht krijgen in de verschillende hulpmiddelen en het gebruik ervan om ze des te makkelijker te kunnen toepassen tijdens een excursie.

Voorbereiding
De docent leest in de handleiding het hoofdstuk over werkvormen, in het bijzonder het gedeelte over opdrachten (blz. 18) en maakt een lijst met aandachtspunten die van belang zijn bij de begeleiding van proeven/ opdrachten.

Voorbeeld aandachtspunten:
- Is de bedoeling van de proef duidelijk?
- Wordt de werkwijze duidelijk uitgelegd?
- Zijn de proeven of opdrachten goed uitvoerbaar? (van te voren geprobeerd?)
- Is de begeleiding goed? Stimulerend?
- Wordt er zo nodig hulp geboden?
- Zijn de benodigde materialen voldoende aanwezig?
- Krijgen de deelnemers genoeg gelegenheid om zelf te ontdekken en te experimenteren?
- Wordt er zorgvuldig met het materiaal uit de natuur omgegaan?
- Worden er conclusies getrokken uit de waarnemingen?

De docent inventariseert het aantal mogelijke opdrachten/proeven in het excursiegebied en kiest een aantal geschikte proeven/opdrachten (afhankelijk van het aantal cursisten vijf of meer), waar groepen cursisten aan kunnen werken.

Voorbeeld proeven/opdrachten:
- Kleine diertjes (bijvoorbeeld bodemdiertjes) met behulp van zoekkaarten laten determineren;
- Met behulp van knoppentabellen takken met knoppen op naam laten brengen;
- Met een Ph-meter de zuurgraad van diverse watermonsters laten bepalen;
- Planten laten determineren met behulp van zoekkaarten, determinatietabellen of een flora;
- Een tekenopdracht geven. Bijvoorbeeld: Teken een insekt. Vergelijk de tekening met een echt insekt (aantal poten, segmenten van het lijf, enz.);
- Braakballen (bijvoorbeeld van uilen) laten uitpluizen en de gevonden resten van dieren op naam laten brengen met behulp van bijvoorbeeld een zoogdierengids;
- Een bak met verschillende bladeren neerzetten. Met behulp van zoekkaarten of een bomengids laten uitzoeken welk blad bij welke boom hoort.

De docent maakt een handleiding voor de uitvoering van elk van de opdrachten (wat is de bedoeling van de opdracht/proef, hoe is de werkwijze, hoeveel tijd kan er aan de proef besteed worden, enz.) en zoekt de hulpmiddelen voor de verschillende proeven bijeen.

Werkwijze - buitenvariant - in groepen
De cursisten komen bijeen in het excursiegebied.
De docent legt de opzet van de les uit. De groep cursisten wordt gesplitst in groepen van 5 of 6. In elke groep moet voor elke opdracht/proef een andere cursist als gids fungeren. Iedere cursist krijgt de gelegenheid zich voor te bereiden op de opdracht die hij moet begeleiden, dat wil zeggen dat hij met behulp van de handleiding onder woorden moet brengen hoe de proef uitgevoerd kan worden. In elke groep worden een of twee waarnemers aangewezen, die de uitvoering en begeleiding van de opdrachten kritisch zullen volgen aan de hand van de aandachtspunten.
De groepen cursisten maken een rondje proeven, zodat na afloop elke groep alle opdrachten heeft gedaan onder leiding van steeds een andere gids.

Nabespreking - in groepen en plenair
In elke groep wordt de uitleg en de begeleiding van de gidsen besproken aan de hand van de aandachtspunten. Vervolgens geven de waarnemers hun mening over de begeleiding van de gidsen. Tenslotte wordt plenair de

uitvoering van de verschillende proeven nog eens doorgenomen, waarbij de volgende vragen gesteld kunnen worden:
- Wat zijn lastige aspecten bij de begeleiding en uitvoering van een proef/ opdracht?
- Waren de proeven/ opdrachten geschikt voor de doelgroep (= cursisten)?
- Vonden de deelnemers het werken aan de opdrachten plezierig?
- Hadden de deelnemers moeite met het gebruik van de hulpmiddelen?

Suggestie
Een van de opdrachten kan ook uitgevoerd worden tijdens het oefenen van een excursie (activiteit 17) of gecombineerd worden met activiteit 12.

Alternatief - binnenvariant
Bovengenoemde proeven/opdrachten of een variant erop kunnen zo nodig (bijvoorbeeld bij slecht weer) ook binnen worden uitgevoerd. De docent zoekt dan van te voren materiaal voor de verschillende proeven en maakt een opstelling in het leslokaal.

Aanbevolen literatuur

Cursuswerkboek voor de IVN natuurgidsencursus
IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie, Amsterdam, 1988.
ISBN 90 70168 15 4

Cursus Natuur en Milieu
IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie, Amsterdam.
Stichting Milieu Educatie, Utrecht.
ISBN 90 70168 21 9

Rolf Roos & Volkert Vintges:
Het milieu van de natuur
Herkennen van verzuring, vermesting en verdroging in de natuur
Stichting Natuur en Milieu, Utrecht, 1991.
ISBN 90 70211 50 5

'U kunt me nog meer vertellen'
Video en handleiding
IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie, Amsterdam, 1992.
ISBN 90 70168 36 7

Het IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie is een landelijke vereniging van vrijwillligers en beroepskrachten die zich bezig houdt met activiteiten op het gebied van natuur- en milieueducatie. Op de provinciale consulentschappen en op het landelijke bureau bieden medewerkers van het IVN ondersteuning bij het ontwikkelen en uitvoeren van natuur- en milieueducatieve activiteiten.

De reeks 'Training en Opleiding' is bedoeld voor degenen die zich bezig houden met deskundigheidsbevordering van vrijwilligers én beroepskrachten.

IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie
Plantage Middenlaan 2c
Postbus 20123
1000 HC Amsterdam
telefoon: 020-6228115